

ISSN 1896-8333

ZESZYTY NAUKOWE
Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej
im. Witelona w Legnicy

SCIENTIFIC PAPERS
of The Witelon State University
of Applied Sciences in Legnica

11 (2)/2014



Wydawnictwo Państwowej Wyższej
Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy

ZESZYTY NAUKOWE

Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy

Nr 11(2)/2014

SCIENTIFIC PAPERS

of The Witelon University of Applied Sciences in Legnica

No. 11(2)/2014

Rada Naukowa:

dr Metin Aksoy – Selcuk University (Konya, Turcja), prof. Antonea Hristova – European Univeristy Politechnical (Pernik, Bułgaria), prof. dr Gabi Meissner – Hochschule für Verwaltung und Finanzen (Ludwigsburg, Niemcy), prof. dr hab. inż. Jerzy J. Pietkiewicz – PWSZ im. Witelona w Legnicy (Polska), prof. dr hab. inż. Ryszard K. Pisarski – PWSZ im. Witelona w Legnicy (Polska), dr Silvia Rucinska – Uniwersytet w Koszycach (Słowacja), prof. Kaisong Wu – South-Central University for Nationalities (Wuhan, Chiny), prof. dr Stefan Zahradnik – Hochschule Nordhausen (Niemcy)

Komitety Redakcyjne:

dr Paweł Kobes (przewodniczący), dr Wioletta Drzystek, dr n. med. Jarosław Goldman, dr inż. Małgorzata Janczar-Smuga, mgr Przemysław Kulon, dr Jan Wojtaś, dr hab. inż. Bogumiła Wnukowska

Redaktorzy tematyczni:

dr Izabela Bernatek-Zagula, dr n. med. Jarosław Goldman,
dr Paweł Kobes, dr Jan Wojtaś

Redaktor statystyczny:

dr Karol Selwat

Rada Wydawnicza:

prof. dr hab. inż. Jerzy Jan Pietkiewicz (przewodniczący), dr Wioletta Drzystek (redaktor naczelny Wydawnictwa), dr Izabela Bernatek-Zagula, dr Ryszard Błacha, dr Jan Budka, dr n. med. Jarosław Goldman, dr Paweł Kobes, mgr Przemysław Kulon, dr Piotr Niemiec, dr inż. Przemysław Ryba, mgr Mirosław Szczypiorski, dr hab. inż. Bogumiła Wnukowska, dr Jan Wojtaś

Informacje o naborze artykułów i zasadach recenzowania znajdują się
na stronie internetowej Wydawnictwa
www.wydawnictwo.pwsz.legnica.edu.pl

ZESZYTY NAUKOWE

Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy

Nr 11(2)/2014

SCIENTIFIC PAPERS

of The Witelon University of Applied Sciences in Legnica

No. 11(2)/2014



Wydawnictwo

Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy

Legnica 2014

Redaktorzy językowi:
mgr Krystyna Gajaszek, mgr Waldemar Gajaszek (j. polski)
mgr Izabela Selera (j. angielski)
dr hab. Łucja Skotnicka (j. rosyjski)

Projekt okładki: Adam Chamera

Wydawca:
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy
ul. Sejmowa 5 A, 59-220 Legnica, tel. 76 723 22 80 do 83
pwsz@pwsz.legnica.edu.pl, www.pwsz.legnica.edu.pl
www.wydawnictwo.pwsz.legnica.edu.pl

Czasopismo jest indeksowane w bazach:
CEJSH (The Central European Journal of Social Science and Humanities),
BazEkon oraz BazHum

Publikacje są dostępne na stronach internetowych:
Dolnośląskiej Biblioteki Cyfrowej: www.dbc.wroc.pl
oraz Wydawnictwa PWSZ im. Witelona w Legnicy:
www.wydawnictwo.pwsz.legnica.edu.pl/zeszyty_naukowe

Redakcja techniczna, skład i diapozytywy:
Waldemar Gajaszek, Halina Kawa
Stowarzyszenie na Rzecz Rozwoju Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej
im. Witelona w Legnicy „Wspólnota Akademicka”
ul. Sejmowa 5 A, 59-220 Legnica, tel. 76 723 21 20, tel./fax 76 723 29 04,
www.wa.legnica.edu.pl

Wersja pierwotna: publikacja drukowana

© Copyright by Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy
Wszystkie prawa zastrzeżone. Żadna część tej publikacji nie może być powielana ani
rozpowszechniana za pomocą urządzeń elektronicznych, mechanicznych, kopiujących,
nagrywających i innych bez uprzedniego wyrażenia zgody przez wydawcę.

Spis treści

Contents	7
Jolanta Bielawska	
Interdyscyplinarny charakter pielęgniarstwa	9
Ioan Ganfalean, Miruna Tudorascu, Mihaela Cojan	
Ochrona praw człowieka w Europie	21
Елена Сапогова (Elena Sapogova)	
Автобиографическая наррация как способ смысловой организации жизненного опыта (Narracja autobiograficzna jako sposób pojęciowej organizacji doświadczenia życiowego)	29
Наталья Смирнова (Natalia Smirnova)	
Представления о будущей семье у подростков, воспитывающихся в приемных и биологических семьях (Wyobrażenia nastolatków adoptowanych i wychowujących się w rodzinach biologicznych na temat przyszłej rodziny)	45
Светлана Устименко (Svetlana Ustimenko)	
Возрастная динамика ценностных ориентаций школьной и студенческой молодежи Украины (Dynamika wiekowa przy wyborze wartości przez ukraińską młodzież szkolną i studencką)	59
Władysław Walkowiak, Katarzyna Sobianowska	
Promieniotwórczość naturalna i sztuczna – korzyści i zagrożenia wynikające z jej stosowania. Energetyka jądrowa w Polsce	71

Contents

Jolanta Bielawska	
Interdisciplinary character of nursing	9
Ioan Ganfalean, Miruna Tudorascu, Mihaela Cojan	
Human rights protection in Europe	21
Елена Сапогова (Elena Sapogova)	
Autobiographical narrative as a way of the sense of life experience	29
Наталья Смирнова (Natalia Smirnova)	
Representations on future family of teenagers from foster and biological families	45
Светлана Устименко (Svetlana Ustimenko)	
Age dynamics of the value orientations of the school and students in Ukraine	59
Władysław Walkowiak, Katarzyna Sobianowska	
Natural and artificial radioactivity - the benefits and risks of its use. Nuclear energy in Poland	71

Jolanta Bielawska

Wydział Nauk o Zdrowiu i Kulturze Fizycznej

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy

e-mail: jolabielawska@o2.pl

Interdyscyplinarny charakter pielęgniarstwa

STRESZCZENIE

Podstawą do zrozumienia złożoności współczesnego pielęgniarstwa jest poznanie tendencji rozwojowych związanych z pojęciem zdrowia i pojęciem opieki. Uwarunkowania zdrowia i rozwoju człowieka skutkują wykróceniem poza kryteria medyczne. Profesjonalizm zawodowy wymaga od pielęgniarki/pielęgniarsza szerokiego przygotowania do świadczenia pomocy jednostce, grupie, społeczności, korzystając z najnowszych praktyk i teorii naukowych. Konieczne staje się zapewnienie pacjentom/podopiecznym/klientom takiej pomocy, która pozwoli na kształtowanie postaw zdrowotnych i odpowiedzialności za zdrowie własne i swoich bliskich. Świadczenia pielęgniarstwa realizowane poprzez rozpoznanie warunków i potrzeb zdrowotnych, rozpoznawanie problemów pielęgnacyjnych, sprawowanie opieki wymagają uwzględnienia aspektów społecznych, kulturowych, ekonomicznych i wielu innych. Proces pielęgnowania wymaga stosowania naukowych metod identyfikacji i zaspokajania potrzeb zdrowotnych oraz korzystania z dorobku innych nauk i praktyk zawodowych. Współczesna praktyka zawodowa wskazuje na konieczność posiadania szerokiej, interdyscyplinarnej wiedzy, adekwatnej do podejmowanych interwencji pielęgniarstwa, posiadanych umiejętności psychospołecznych i komunikacyjnych oraz umiejętności korzystania z tej wiedzy.

Słowa kluczowe: pielęgniarstwo, zdrowie, diagnoza, współpraca, potrzeby.

Wstęp

Kształtowanie się zawodu pielęgniarstwa na świecie wynikało z szeroko pojętej opieki nad chorym, w tym nad chorym dzieckiem, osobą dorosłą i starszą. Pielęgnowanie rozumiane głównie jako wzajemne troszczenie się ulegało szybkim przemianom. Niewystarczające jest już postrzeganie pacjenta, osoby chorej, przez pryzmat zaspokojonych lub nie potrzeb biologicznych, psychicznych i społecznych. Światowa Organizacja Zdrowia odrzuca tak wąskie rozumienie zdrowia. Określa zdrowie jako pełny dobrostan bio-psycho-społeczny, duchowy, społeczno-kulturowy oraz wzmacnia znaczenie subiektywnego poczucia zdrowia. Ponadto w myśl definicji WHO zdrowie to dobrostan o charakterze dynamicznym, podlegający ciągłym zmianom i dlatego należy je wpisać w kontekst norm, wartości i praw człowieka¹.

¹ W. Włodarczyk, *Pielęgniarstwo w Polsce i na świecie*, PWSZ w Pile, Piła 2009, s. 16.

Powyższa sytuacja oraz współczesne uwarunkowania zdrowia wymagają od pielęgniarek kształtowania nowych umiejętności i kompetencji zawodowych. Są one bardzo szerokie i wynikają także z oczekiwań pacjentów korzystających z usług medycznych oraz ich rodzin.

W świadczeniu profesjonalnej opieki pielęgniarskiej pomocne są opracowane naukowo i poparte praktyką modele pielęgniarstwa nawiązujące do potrzeb, problemów, sytuacji, oczekiwań w zdrowiu i chorobie. Warunkiem powodzenia jest jednak wiedza i umiejętność korzystania z nauk społecznych, nauk humanistycznych, biologicznych i innych, zwłaszcza w obliczu zmian cywilizacyjnych i kulturowych oraz globalizacji współczesnego życia.

Pielęgniarstwo w definicji

Na przestrzeni lat obserwowano zmiany w definiowaniu pielęgniarstwa. Jednym z wielu czynników, które wpłynęły na kształtowanie się zadań zawodowych pielęgniarek/pielęgniarzy było powolne przełamywanie zakonnych tradycji pielęgniarstwa. Profesjonalizacji i wzrastającym wymaganiom wobec zawodu sprzyjał rozwój wiedzy medycznej, kształtowanie się nowych specjalności medycznych. Tym samym wzrastało zapotrzebowanie na wykształconą i kompetentną kadrę pielęgniarską². Należy zwrócić uwagę na jednoczesny i długotrwały proces zmiany mentalności i poglądów na temat zadań i kompetencji pielęgniarki/pielęgniarza, tak w społeczeństwie, jak i w środowisku medycznym.

Współcześnie pielęgniarka/pielęgniarz podejmują działania w różnych zespołach kształtujących politykę zdrowotną, uczestniczy w licznych programach badawczych³. Realizuje skomplikowane zadania we wszystkich formach opieki zdrowotnej w opiece nad zdrowiem jednostek, rodzin i grup społecznych.

Definiując pielęgniarstwo w wymiarze współczesnym, należy odnieść się do wybranych modeli pielęgniarstwa, które wyjaśniają pojęcie i uzasadniają jego znaczenie dla zdrowia i życia. Wskazują na szeroki społecznie i naukowo oraz interpersonalny charakter zawodu. Definicje te dawno wyszły poza znane pojęcie „opieka”.

Hildegarda Peaplaui twierdzi, że pielęgniarstwo jest ważnym międzyludzkim procesem terapeutycznym. Funkcjonuje on wraz z innymi ludzkimi procesami niezbędnymi w utrzymaniu zdrowia zarówno pojedynczych ludzi, jak i ludzkich społeczności⁴. Oznacza to, że profesjonalna pomoc to pomoc w rozwiązywaniu własnych problemów, to przyjęcie przez pielęgniarkę/pielęgniarza określonej roli w tych relacjach. Trudność polega na złożoności czynników środowiskowych, kulturowych, obyczajowych, religijnych, które na te problemy oddziałują.

Pielęgniarstwo zdefiniowane przez Virginie Henderson oznacza asystowanie człowiekowi zdrowemu i choremu w codziennej aktywności, znaczącej dla zdrowia, znaczącej w okresie choroby. Asystowanie w taki sposób, aby jednostka odzyskała pełną sprawność i niezależność życiową. Natomiast Dorothea Orem twierdzi, że pielęgniarstwo jest niezbędną

² B. Urbanek, *Zawód pielęgniarki na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Makmed, Warszawa 2008, s. 63.

³ W. Włodarczyk, *Pielęgniarstwo...*, dz. cyt., s. 31.

⁴ S. Poznańska, L. Płaszewska-Zywko, *Wybrane modele pielęgniarstwa*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, s. 72

służbą społeczną wyróżniającą się troską o tych, którzy nie potrafią zapewnić sobie samoopieki w sposób twórczy i zindywidualizowany⁵.

Callista Roy podkreśla, że pielęgniarstwo to rozpoznawanie reakcji adaptacyjnych oraz interwencje w proces adaptacji pacjenta zarówno w zdrowiu, jak i w chorobie. W tym celu pielęgniarstwo powinno wyjaśniać procesy życiowe człowieka, takie jak: myślenie, działanie, wartościowanie, odczuwanie, działanie⁶. Wszystko to wymaga od pielęgniarki/pielęgniарza profesjonalnych umiejętności z dziedziny medycyny, a także złożonej wiedzy z zakresu innych nauk oraz uwzględnienia kontekstu społecznego w relacji z pacjentem. Pielęgniarstwo zdefiniowane przez Madelaine Leiniger jako ludzka troskliwość nawiązuje do troskliwości o osobę potrzebującą pomocy i wsparcia w kontekście kulturowym, czyli wartości, wierzeń, sposobów życia. Ma to ważne znaczenie, zwłaszcza w nawiązaniu do współczesnego modelu życia i oczekiwań społecznych.

O złożoności współczesnego pielęgniarstwa stanowi podejmowana w tej dziedzinie działalność i liczne próby określenia jego istoty. Definiowane jest więc pielęgniarstwo jako zawód, jako dziedzina profesjonalna w opiece nad zdrowiem, pielęgniarstwo w chorobie i okresie umierania. Rozwijana jest praktyka pielęgniarstwa, jej zakres, jakość i efektywność. Stefania Poznańska słusznie podkreśla, że rozwój praktyki pielęgniarstwa jest możliwy dzięki rozwojowi edukacji pielęgniarstwa ukierunkowanej na osiągnięcie celów poprzez stałe podnoszenie poziomu kształcenia, tworzenie systemu kształcenia ustawicznego, który nie tylko umożliwia, ale także zobowiązuje pielęgniarki/pielęgniарzy do kształcenia się przez całe życie zawodowe⁷. Świadczą o tym między innymi programy i metody kształcenia w zawodzie. Pielęgniarstwo korzysta z wielu nauk, w tym nauk medycznych, np. fizjologii, diagnostyki, mikrobiologii, nauk klinicznych oraz różnych dyscyplin nauk społecznych, takich jak pedagogika, socjologia, psychologia i inne, w tym ekonomia i statystyka. Zastosowanie zdobytej wiedzy w praktyce wymaga wyobraźni, kreatywności i otwartości na zmiany.

Wybrane modele pielęgniarstwa

Treść współczesnego pielęgniarstwa, a tym samym zakres zadań zawodowych pielęgniarki/pielęgniарza pozostaje w ścisłym związku z rozwojem nauki. Przyjmowane przez nich role zawodowe nawiązują do treści tak definicji, jak i teorii/modeli pielęgniarstwa. Modele pielęgniarstwa uwzględniają wszystkie uwarunkowania zdrowia i rozwoju człowieka. Wśród czynników znaczących dla zdrowia należy wymienić: czynniki dziedziczne i wrodzone, czynniki środowiskowe i społeczno-kulturowe, styl życia oraz czynniki emocjonalne. Czynniki te generują zróżnicowane, indywidualne reakcje pacjenta na pojawiające się problemy zdrowotne i sposób zaspokajania przez niego potrzeb w każdym wieku i okresie rozwojowym. W pracy pielęgniarstwa szerokie zastosowanie ma uznana tak w teorii, jak i w praktyce teoria potrzeb Masłowa. Do niej też wielokrotnie nawiązują teorie/modely pielęgniarstwa.

Wszystkie teorie/modely pielęgniarstwa i na wszystkich ich poziomach (wielkiego, średniego i praktycznego) poddawane są systematycznemu analizowaniu: znaczenia, wpływu

⁵ Tamże, s. 111.

⁶ Tamże, s. 146

⁷ S. Poznańska i wsp., *Pielęgniarstwo [w:] Podstawy pielęgniarstwa*, tom I, red. B. Ślusarska, D. Zarzycka, K. Zahradniczek, PZWL, Warszawa 2011, s. 23.

na pacjenta i środowisko. Stanowią też podstawę do stawiania nowych hipotez w badaniach naukowych, które optymalizują rozwój wiedzy pielęgniarstwie i poprawiają praktykę pielęgniarstwa. Warunkiem pełnego rozwoju tak teorii, jak i praktyki pielęgniarstwa jest współpraca pielęgniarstwa jako dziedziny naukowej i praktycznej z innymi naukami i dziedzinami praktycznymi.

Naukowe podstawy pielęgniarstwa sformułowane przez reformatorkę pielęgniarstwa Florencję Nightingale obejmowały, obok wiedzy medycznej, wiedzę sanitarną, statystyczną, administracyjną, naukę o zdrowiu publicznym, naukę o prawach zdrowia, naukę humanistyczną, etykę. F. Nightingale opracowała pierwszy model pielęgniarstwa, określany jako model pielęgniarstwa środowiskowego. Przekonywała, że pomiędzy środowiskiem, osobą a zdrowiem zachodzą ściśle, bardzo ważne relacje. Wpływają one na związek pomiędzy przebiegiem procesów życiowych człowieka a jego doświadczeniami pochodzenia środowiskowego (powietrze, temperatura, światło, hałas i inne)⁸. Autorka podkreśla, że model ten jest zgodny ze współczesnymi badaniami zmiennych środowiska w odniesieniu do problemów zdrowia związanych z urbanizacją oraz globalnymi zmianami klimatycznymi oraz ich wpływem na zmiany genetyczne. Warunkiem powodzenia tego modelu jako nauki i jako praktyki jest interdyscyplinarna wiedza pielęgniarki/pielęgniarsza i współpraca z innymi dziedzinami w opiece nad pacjentem.

Innym, bardzo istotnym dla praktyki pielęgniarstwa, modelem jest model relacji międzyludzkich H. Peplau, nazywany teorią rozwoju człowieka, która uzasadnia znaczenie relacji terapeutycznych pielęgniarz–pacjent, wskazując na cztery fazy tych relacji: orientację, identyfikację, eksploatację i rozwiązanie. Podstawą teorii są: proces międzyludzki, lęk, komunikowanie. H. Peplau przypisała pielęgniarce podstawowe role, które kształtują relacje terapeutyczne (nauczyciela, przywódcy, zastępcy, konsultanta, źródła informacji oraz obcego)⁹. Kształtując relacje terapeutyczne, pielęgniarz zapewnia pacjentowi pomoc, mobilizuje do samodzielnego rozwiązywania własnych problemów, do zmiany dotychczasowych wzorców życiowych, umożliwia rozwój osobowości. Wiedza z zakresu nauk humanistycznych, psychologii, pedagogiki staje się pielęgniarce niezbędna.

Wśród wielu innych na uwagę zasługuje także model samoopieki/deficytu samoopieki D. Orem, który wyjaśnia warunki samodzielnej troski ludzi o siebie i swoje zdrowie, określa zapotrzebowanie oraz uzasadnia warunki, kiedy pielęgniarz świadczy pomoc pacjentowi poprzez asystowanie lub pełną opiekę. Warunkiem skuteczności interwencji pielęgniarstwie jest nie tylko znajomość podstawowych czynników warunkujących samoopiekę, ale także mechanizmów funkcjonowania człowieka, tak zdrowego, jak i chorego.

Model Callisty Roy wyróżnia się sposobem określenia zakresu adaptacji pacjenta do nowej sytuacji, jaką może być choroba lub niepełnosprawność. Proces adaptacji jest realizowany w zakresie fizjologicznym (m.in. odżywianie, wydalanie, aktywność, ochrona, narządy zmysłów, funkcje neurologiczne), w zakresie koncepcji siebie (m.in. integracja rozwoju psychicznego i fizycznego, efektywne radzenie sobie w sytuacji trudnej, mechanizmy obronne, prawidłowe mechanizmy kompensacyjne), w zakresie pełnionych ról (w tym w sytuacji zmiany pełnionej roli) oraz w zakresie współzależności (czyli wychowania, adekwatnego zachowania). W tym wypadku potrzeba wiedzy i kompetencji w zakresie takich nauk jak fizjologia, biologia, socjologia, pedagogika jest w pełni uzasadniona.

⁸ S. Poznańska, L. Płaszewska-Żywko, *Wybrane modele...*, dz. cyt., s. 50.

⁹ Tamże, s. 79.

Transkulturowa teoria opieki pielęgniarstwiej

Współcześnie pacjenci i pracownicy ochrony zdrowia funkcjonują w społeczeństwie wielokulturowym, wielonarodowym i wielowyznaniowym. W codziennej praktyce pielęgniarstwiej ważne, ale niełatwe jest poznanie wszystkich kulturowych i religijnych przekonań pacjentów i ich rodzin, głównie tych, które są związane ze zdrowiem oraz procesem leczenia i pielęgnowania. Konieczne jest także opanowanie przez pielęgniarkę/pielęgniarszą wiedzy i umiejętności z zakresu oceny kulturowej i poznanie kulturowych wymiarów opieki nad pacjentem. Zwiększa to wrażliwość na wierzenia, wartości, potrzeby, przekonania i oczekiwania osób należących do różnych kultur¹⁰. Należy jednak pamiętać, aby pojęcie kultury zostało jasno sprecyzowane z uwagi na często sprzeczne z sobą wyjaśnienia. Dla pielęgniarki/pielęgniarskiej w świadczeniu profesjonalnej pomocy przydatne jest szerokie rozumienie tego pojęcia jako sposobu życia, sposobu komunikowania się, obyczajów.

Wiedza na temat kultury i jej wpływu na zdrowie, na zachowania zdrowotne, na system ocen i wartości pozwoli na przygotowanie oferty opieki możliwej do zaakceptowania przez pacjenta i jego rodzinę. Kultura i religia wywierają ogromny wpływ na życie pacjenta i podejmowane decyzje zdrowotne. Wśród nich są: wiedza zdrowotna, znaczenie chorób, metody postępowania w zdrowiu i chorobie, specyficzne stany emocjonalne oraz zróżnicowane metody komunikacji. Anna Majda i współautorzy podkreślają, że powodem trudności są problemy z odróżnieniem tożsamości religijnej, etnicznej, rasowej, narodowościowej¹¹. Doświadczenia zawodowe pielęgniarek w pełni to potwierdzają.

Aktualne warunki funkcjonowania placówek ochrony zdrowia nie umożliwiają zatrudnienia antropologów i kulturoznawców. Dają jednak możliwość zdobycia kompetencji kulturowych w dziedzinie: afektywnej (przezwyciężanie stereotypów, uprzedzeń i dyskryminacji), kognitywnej (poznanie wpływu kultury na zdrowie, chorobę, styl życia, ubiór, przekonania związane z diagnozowaniem i leczeniem), behawioralnej (komunikowanie się werbalne i pozawerbalne, uczestniczenie w narodzinach, towarzyszenie w umieraniu, udział w obrzędach i rytuałach)¹².

Wiedza ta pozwala na nawiązanie lub wzmocnienie więzi terapeutycznej między pielęgniarką a pacjentem oraz podkreśla wzajemny szacunek niezależnie od różnic kulturowych czy wyznaniowych.

Nauki współdziałające z pielęgniarstwem

Najważniejsze miejsce we współpracy z pielęgniarstwem zajmują inne nauki medyczne, wykorzystywane w związku z realizacją zadań zawodowych. W tej grupie znajdują się między innymi: medycyna kliniczna, nauka o zdrowiu, farmakologia, biologia medyczna, zdrowie publiczne.

Do drugiej grupy nauk współpracujących zalicza się między innymi:

a) nauki biologiczne, zajmujące się biomedycznymi podstawami rozwoju człowieka, rozwojem osobniczym, cechami wrodzonymi i dziedzicznymi, diagnostyką zdrowotną

¹⁰ A. Majda, J. Zalewska-Puchała, B. Ogórek-Tęcza, *Pielęgniarstwo transkulturowe*, PZWL, Warszawa 2010, s. 24.

¹¹ Tamże, s. 22.

¹² Tamże, s. 18.

(mikrobiologia, antropologia, anatomia, fizjologia, morfologia, immunologia, biochemia, genetyka, ekologia);

b) nauki psychologiczne, w tym psychologia ogólna, psychologia rozwojowa, psychologia wychowawcza, psychologia interwencyjna, psychologia poznawcza, humanistyczna, kulturowa, neuropsychologia;

c) nauki społeczne zajmujące się warunkami, problemami i potrzebami środowiska życia i pracy jednostek, rodzin i grup społecznych (socjologia, praca socjalna, pedagogika, pedagogika dorosłych, pedagogika specjalna, pedagogika zdrowia, dydaktyka, demografia, prawo);

d) nauki filozoficzne (m.in. antropologia, etyka, logika, metodologia nauk);

e) nauki ekonomiczne, związane z realizacją usług zdrowotnych i pielęgnacyjno-opiekuńczych (ekonomia, matematyka, organizacja i zarządzanie);

f) inne nauki (fizyka, teorie zarządzania i kierowania).

Interdyscyplinarność stanowi bardzo ważny aspekt dla rozwoju pielęgniarstwa. Wszelkie przedstawienie wiedzy pielęgniarstwa w oparciu o wiedzę humanistyczną, społeczną i inne współpracujące pozwala na holistyczne rozpoznanie problemów zdrowotnych pacjentów i podjęcie skutecznych interwencji. Każda z wymienionych dziedzin posiada istotne i wspólne dla innych nauk elementy, które warunkują działanie i rozwój oraz współpracę. Wśród nich są między innymi metody badawcze i diagnostyczne, techniki i metody pracy, warunki i metody komunikacji interpersonalnej.

Przykład stanowi obserwacja jako metoda poznania i metoda badania naukowego polegająca na systematycznym, planowym rozpoznawaniu, analizie i interpretowaniu zachowań (jednostki lub grupy) pacjenta i jego rodziny oraz oddziaływań pielęgniarstwa, warunków, w jakich przebiegają, i ich skutków. Zarówno w naukach medycznych, jak i w naukach współpracujących wskazuje się na różne jej rodzaje: całościowa, tematyczna, jednostkowa, grupowa, bezpośrednia, pośrednia, uczestnicząca, ukryta¹³. Każda z nich wykorzystuje specyficzne dla siebie techniki w zależności od potrzeb (np. wieku pacjenta, miejsca, stanu sprawności psychofizycznej). Wśród innych metod badawczych na uwagę zasługuje metoda sondażu diagnostycznego, metoda biograficzna, która w przypadku pacjentów w wieku starszym, pacjentów opieki długoterminowej, pacjentów z zaburzeniami psychicznymi nabiera szczególnego znaczenia.

Wśród technik badawczych należy wymienić: wywiad, ankietowanie, dokumentowanie. Także w tym przypadku zarówno sposoby, jak i zasady dokumentowania mają charakter interdyscyplinarny. Wspólne pozostają także takie metody jak: pomiary, skale, testy, techniki. Różnorodność metod, technik i narzędzi badawczych oraz różne możliwości ich stosowania podkreślają jednocześnie wspólne i różne cechy między naukami.

Pielęgniarstwo rozpatrywane jest jako działalność praktyczna i jako nauka. Dysponuje różnymi metodami badania rzeczywistości na użytek własny. Wśród nich jest znana także z innych nauk metoda indywidualnych przypadków, która ma zastosowanie zarówno w teoretycznym, jak i w praktycznym pielęgnowaniu¹⁴.

Metoda indywidualnych przypadków jako metoda pracy pochodzi z pedagogiki społecznej i pracy socjalnej. Nawiązuje do nurtu praktycznych działań opiekuńczych wobec

¹³ B. Wierzchowska-Konera, *Pedagogika jako nauka* [w:] *Pedagogika*, red. W. Ciechanowicz, PWZL. Warszawa 2008, s. 57.

¹⁴ M. Lesińska-Sawicka, *Metoda case study w pielęgniarstwie*, Wyd. Med. Borgis, Warszawa 2009, s. 5.

pacjenta i jego rodziny. Metoda ta znajduje zastosowanie w specyficznych sytuacjach (wg M. Lesińskiej-Sawickiej), takich jak:

a) niedobory wiedzy objawiające się nieprawidłowymi zachowaniami w sferze bio-psycho-społecznego funkcjonowania lub brak wiedzy prowadzący do powstawania problemów;

b) wyczerpane indywidualne zasoby sił i możliwości rozwiązywania problemu przekraczające możliwości jednostki zarówno pod względem ilościowym (różne zapotrzebowanie na opiekę), jak i jakościowym (możliwości radzenia sobie z problemami);

c) ograniczone zdolności do samoopieki i samopielęgnacji u osób z powodu niedostatecznych możliwości psycho-fizycznych;

d) uwarunkowania socjokulturowe, które generują stres związany z chorobą przewlekłą i/lub przywracaniem sprawności¹⁵.

W metodzie indywidualnego przypadku interdyscyplinarne rozpoznanie problemów daje możliwość obiektywnego i holistycznego planowania opieki nad pacjentem. Metoda ta, tak w pielęgniarstwie, jak i w pedagogice i innych naukach, ma charakter alternatywny do dotąd stosowanych, ale przedstawia osobę potrzebującą jako jednostkę bio-psycho-społeczną. Metodę należy rozumieć jako szczegółowy i systematyczny opis wszystkich sytuacji wpływających na pacjenta w określonym miejscu, czasie oraz jako opis zmian, jakie zachodzą w zachowaniu pacjenta w zdrowiu i w chorobie czy też sytuacji trudnej, która w różnym stopniu wymagać może interwencji ze strony osób trzecich. Należy więc podkreślić, że metoda stosowana jest najczęściej w pielęgniarstwie środowiskowo-rodzinnym, pielęgniarstwie opieki długoterminowej i coraz częściej w pielęgniarstwie klinicznym.

Diagnoza w pielęgniarstwie i naukach współpracujących

Praktyka pielęgniarstwa uwzględnia nowoczesne metody pracy, w tym głównie działania oparte na procesie pielęgnowania, który wymaga od pielęgniarki profesjonalnej diagnozy pielęgniarstwa. W procesie diagnozy gromadzone i analizowane są dane dotyczące osoby lub grupy osób, które pozwalają scharakteryzować stopień sprawności, stan fizyczny, psychiczny, status społeczny, zakres samodzielności i aktywności życiowej oraz poziom radzenia sobie z chorobą. Diagnoza uwzględnia także samoocenę stanu zdrowia pacjenta, jego wiedzę i świadomość zdrowotną oraz reakcję na istniejące zagrożenie, w tym chorobę¹⁶.

Procedury związane z diagnozą obowiązują w wielu naukach. Pojęcie diagnozy różni się nieznacznie i wynika ze specyfiki dyscypliny. Diagnoza najwcześniej jednak pojawiła się właśnie w medycynie i mimo licznych zmian wiąże się z umiejętnością oceny stanu zdrowia i przyczyn, które do tego stanu doprowadziły oraz ewentualnych skutków zaistniałej sytuacji.

Profesor Z. Kawczyńska-Butrym podkreśla, że diagnoza stosowana jest w wielu dyscyplinach naukowych. Wśród nich są takie, których celem jest opisywanie i wyjaśnianie różnych zjawisk, procesów, przewidywanie ich tendencji rozwojowych, zmian (np. socjologia) lub tych, w których diagnoza jest podstawą działania praktycznego, bezpośredniej interwencji, doradztwa, terapii (np. psychologia)¹⁷. Pielęgniarstwo należy do obu tych grup. Istnieje

¹⁵ Tamże, s. 20

¹⁶ Z. Kawczyńska-Butrym, *Diagnoza pielęgniarstwa*, PZWL, Warszawa 2009, s. 11.

¹⁷ Tamże, s. 13.

więc wiele zbieżności między diagnozą w pielęgniarstwie i diagnozą w innych naukach, które w celu swych działań nawiązują do indywidualnej osoby/grupy osób poddawanych działaniom interwencyjnym i pomocowym.

Niezliczone definicje diagnozy podkreślają jej interdyscyplinarny charakter, wskazują na konieczność wysokich kompetencji pielęgniarzki/pielęgniara w celu jej prawidłowego stosowania. Według prof. Zofii Kawczyńskiej-Butrym diagnoza pielęgniarzka może być więc rozumiana jako:

- a) niezależna funkcja pielęgniarzka, ocena indywidualnych reakcji pacjenta/klienta/podopiecznego na jego doświadczenia, kryzysy, ciężkie próby życiowe i inne stresy;
- b) aktualne bądź potencjalne problemy zdrowotne, którymi pielęgniarzka na podstawie własnego wykształcenia i doświadczenia są w stanie się zająć i są do tego uprawnione;
- c) reakcje na aktualne i potencjalne problemy zdrowotne, którymi pielęgniarzka na podstawie własnego wykształcenia i doświadczenia są zdolne się zająć, są do tego uprawnione i są za to prawnie odpowiedzialne;
- d) osąd kliniczny o jednostce, rodzinie, społeczności, który jest wyprowadzony na podstawie rozważnego, systematycznego procesu zbierania i analizy danych, co dostarcza podstaw do ustalenia ostatecznego działania, za które pielęgniarzka jest odpowiedzialna¹⁸.

W każdym przypadku należy podkreślić konieczność wysokich kompetencji, nie tylko klinicznych, ale także społecznych i komunikacyjnych oraz wiedzy medycznej, humanistycznej, psychologicznej, prawnej.

Podkreślić należy także praktyczne doświadczenia pielęgniarzki wynikające z pracy z pacjentem i ze współpracy z innymi dziedzinami w rozwiązywaniu jego problemów zdrowotnych.

Interdyscyplinarność pojęcia i doświadczenia diagnozy widać szczególnie w tych dziedzinach, gdzie ma ona zastosowania praktyczne: w pielęgniarstwie, psychologii, pedagogice, pracy socjalnej (diagnoza indywidualna, diagnoza grupowa, diagnoza społeczności lokalnej).

O interdyscyplinarności diagnozy w pielęgniarstwie świadczy między innymi pełny zakres diagnozy indywidualnego przypadku. Podstawą jest ocena funkcjonowania fizycznego narządów i układów (warunkującego zasady sprawności fizycznej), funkcjonowania psychicznego i funkcjonowania społecznego (aktywności i bierności życia codziennego, realizacja zadań życiowych, utrzymywanie kontaktów społecznych z rodziną i innymi osobami, podejmowane role i zadania społeczne) z podkreśleniem osobistych czynników każdego pacjenta/podopiecznego/klienta. We wzajemnym oddziaływaniu z powyższymi czynnikami pozostają:

- a) świadomość zdrowotna (wiedza na temat czynników i zachowań zdrowotnych, motywacja, umiejętność podejmowania decyzji i działań prozdrowotnych, umiejętność akceptacji zmian i poszukiwanie rozwiązań problemów zdrowotnych);
- b) wzory i normy kulturowe (są to wzorce religijne, wzorce grup etnicznych i narodowościowych, a także wzorce rodzinne, rówieśnicze i inne, np. sposób odżywiania, wzajemna pomoc, sposoby zachowań społecznych, zdrowotnych);
- c) sytuacja życiowa, w której należy wymienić: sytuację rodzinną (więzi rodzinne, miłość, pomoc wzajemna, wsparcie, konflikty i sposoby ich rozwiązywania, wydolność opiekunco-wychowawcza), sytuacja bytowa (powierzchnia mieszkaniowa, wyposażenie, zabezpieczenie środków finansowych, wydatki w rodzinie i inne), sytuacja zawodowa (posiadanie pracy lub jej brak, przyczyny, zadowolenie z pracy, warunki pracy, formy odpoczynku itd.);

¹⁸ Z. Kawczyńska-Butrym, *Diagnoza...*, dz. cyt., s. 21.

d) styl życia (ściśle związany z powyższymi czynnikami, np. wzorcami środowiska, sytuacją materialną i pracą zawodową oraz modelem zachowania zdrowotnego).

Wszystkie wymienione cechy odnoszą się do każdego pacjenta, w każdej grupie wiekowej, niezależnie od miejsca zamieszkania. Mogą pozytywnie lub negatywnie wpłynąć na fizyczne i psychospołeczne funkcjonowanie pacjenta i analogicznie mogą być przyczyną utraty lub pogorszenia stanu zdrowia. Wyjaśniając i uzasadniając zachowania i decyzje pacjenta/podopiecznego/klienta, pielęgniarstwo korzysta z dorobku i doświadczeń innych dziedzin i dyscyplin naukowych.

Zróżnicowanie w działaniach o interdyscyplinarnym charakterze pielęgniarstwa jest widoczne w specyficznych zadaniach:

- a) pielęgniarstwo w środowisku nauczania i wychowania (psychologia, pedagogika, dydaktyka);
- b) pielęgniarstwo w środowisku pracy (epidemiologia, statystyka);
- c) pielęgniarstwo w praktyce szpitalnej (dyscypliny kliniczne i parakliniczne);
- d) pielęgniarstwo w instytucjach opiekuńczych (praca socjalna, polityka społeczna, rehabilitacja, psychologia, prawo);
- e) pielęgniarstwo w środowisku lokalnym (profilaktyka, polityka społeczna, socjologia, prawo, epidemiologia).

Przykładem, który obrazuje potrzeby w zakresie współpracy pielęgniarstwa z innymi dziedzinami, jest pielęgniarstwo podstawowej opieki zdrowotnej, głównie pielęgniarstwo środowiskowo-rodzinne. Zajmuje się ono człowiekiem zdrowym i chorym w różnych okresach życia. Poprzez programy polityki zdrowotnej realizuje zadania z zakresu promocji zdrowia i profilaktyki I, II i III fazy¹⁹.

Wskazane zadania z zakresu promocji zdrowia i profilaktyki obejmują między innymi zapobieganie wypadkom, nauczanie o żywieniu naturalnym i sztucznym dzieci, szczepienia ochronne, modyfikowanie zachowań zdrowotnych. Zadania z zakresu opieki nad pacjentem w środowisku domowym dotyczą przygotowanie chorego, jego rodziny i całego środowiska do opieki domowej, opieki nad chorym z niepełnosprawnością fizyczną, z niepełnosprawnością intelektualną i z niepełnosprawnością sprzężoną, nad chorym z zaburzeniami psychicznymi, nad osobami starszymi.

Złożoność zadań wymusza wysokie kompetencje obowiązujące w pielęgniarstwie i konieczność szerokiej, w tym naukowej i praktycznej, współpracy w realizacji wymienionych zadań.

Zespół interdyscyplinarny

Całościową i zindywidualizowaną wobec pacjenta opiekę pielęgniarскую można sprawnie i prawidłowo zaplanować i zrealizować. Działania te wymagają wspólnego podejmowania decyzji w wyniku pracy zespołu interdyscyplinarnego, co pozwala na wspólne zebranie i przedstawienie poglądów na temat zakresu i metod świadczenia indywidualnej opieki, łączenie wiedzy i doświadczenia wszystkich członków zespołu, wspólne podejmowanie

¹⁹ E. Borowiak, D. Kilańska, B. Kunikowska, K. Wielemborek-Musiał, *Pielęgniarstwo POZ w opiece nad zdrowym i chorym* [w:] D. Kilańska, *Pielęgniarstwo w podstawowej opiece zdrowotnej*, tom I, Wyd. Macmed, Lublin 2010, s. 233.

decyzji²⁰. Zespół interdyscyplinarny to grupa osób o różnym przygotowaniu zawodowym, posiadających różne wykształcenie, zobowiązana do świadczenia usług o różnym charakterze na rzecz tej samej osoby lub grupy osób.

W pracy zespołu wykorzystywane są indywidualne, profesjonalne kompetencje jego członków podczas dążenia do osiągnięcia wspólnego celu terapeutycznego i poprzez określenie indywidualnych i wspólnych zadań. Jednym z warunków prawidłowej współpracy interdyscyplinarnej jest poprawna komunikacja, dzięki której wymiana wiedzy i doświadczeń jest skuteczna i bardziej efektywna. W zespole złożonym z pielęgniarki, lekarza, dietetyka, rehabilitanta, psychologa, pracownika socjalnego, socjologa i innych specjalistów w zależności od potrzeb całościowe postrzeganie podmiotu opieki ma znacznie większe szanse powodzenia. Połączone kompetencje i umiejętności pozwolą na dokonanie oceny stanu pacjenta/podopiecznego/klienta w sferze biologicznej, psychicznej i społecznej (osoby indywidualnej, grupy, społeczności), rozpoznania i rozumienia zachowań w różnej sytuacji życiowej, w różnym wieku i w różnym stanie zdrowia. Pozwalają także na poprawną interpretację postaw i zachowań z uwzględnieniem stanu zdrowia i sytuacji życiowej pacjenta oraz poprawną interpretację zgromadzonych informacji.

Wymienione zasady są także wspólne dla innych pozamedycznych dziedzin. Współczesne pielęgniarstwo jako dziedzina rozwijająca się bardzo dynamicznie nawiązuje także do wiedzy i umiejętności technicznych (np. metod diagnozowania, metod technicznych), jak też do filozofii poszczególnych nauk (cele, misja i funkcje).

Interdyscyplinarność pielęgniarstwa jest widoczna także w badaniach naukowych. Badania zalecane przez Światową Organizację Zdrowia oraz międzynarodowe organizacje pielęgniarstwa dotyczą filozofii pielęgniarstwa, pielęgniarstwa klinicznego, pielęgniarstwa środowiskowo-rodzinnego, promocji zdrowia, profilaktyki, kształcenia, uwarunkowań świadczeń pielęgniarstwa. Mają charakter zarówno ilościowy, jak i jakościowy, stawiają poznawcze i praktyczne cele, co pozwala na ich zastosowanie w codziennej praktyce. Zasady badań naukowych obligują do stosowania uznanych procedur oraz do porównywania wyników z dotychczasowymi doniesieniami z zakresu pielęgniarstwa oraz innych współpracujących dziedzin naukowych, z których pielęgniarstwo korzysta.

Wpływ na rozwój pielęgniarstwa ma również postęp techniczny, np. informatyczny, jaki odbywa się w rozwoju różnych dyscyplin naukowych. Generuje to nowe możliwości rozwoju pielęgniarstwa i przyczynia się do zwiększenia zapotrzebowania na wysoko wykwalifikowaną kadrę pielęgniarstwa, która będzie w stanie podjąć samodzielną praktykę zawodową, samodzielnie podjąć badania naukowe, a przede wszystkim świadomie korzystać z wiedzy i doświadczeń innych nauk.

Podsumowanie

Podstawą interwencji podejmowanych przez pielęgniarkę wobec pacjenta/podopiecznego/klienta są działania wynikające z autonomii zawodu. Opierają się na określonych regulacjach prawnych i sprawdzonych standardach postępowania. Zarówno ustalenie celu/celów, ustalenie potrzeb, sposobów i zakresu pomocy oraz określenie potrzebnych zasobów i środków

²⁰ W. Ciechanowicz, *Kształcenie na rzecz współpracy w interdyscyplinarnych zespołach opiekuńczych* [w:] W. Ciechanowicz (red.), *Pedagogika...*, dz. cyt., s. 275.

dla tego działania wymaga od pielęgniarki profesjonalnej wiedzy oraz świadomości znaczenia i oddziaływania innych dyscyplin naukowych. We współczesnym pielęgniarstwie stosowane są działania, które łączą wiedzę, umiejętności i doświadczenia profesjonalistów z różnych dziedzin, przy czym interdyscyplinarny zespół gwarantuje zachowanie specyficznie indywidualnych dla danej dziedziny definicji nauki.

Bibliografia

- Kawczyńska-Butrym Z., *Diagnoza pielęgniarstwa*, PZWL, Warszawa 2009.
- Kiliańska D. *Pielęgniarstwo w podstawowej opiece zdrowotnej*, tom I, Makmed, Lublin 2010.
- Kwiatkowska A., Krajewska-Kułak E., Pank W., *Komunikowanie interpersonalne w pielęgniarstwie*, Wyd. Czelej, Lublin 2003.
- Lesińska-Sawicka M., *Metoda case study w pielęgniarstwie*, Wyd. Med. Borgis, Warszawa 2009.
- Majda A., Zalewska-Puchała J., Ogórek-Tęcza B.: *Pielęgniarstwo transkulturowe*, Wyd. PZWL Warszawa 2010;
- Pedagogika*, red. W. Ciechanowicz, PZWL, Warszawa 2008.
- Pielęgniarstwo w opiece długoterminowej*, red. K. Kędziora-Konratowska, M. Muszałik, E. Skolimowska, PZWL, Warszawa 2010.
- Poznańska S., Płaszewska-Żywko L., *Wybrane modele pielęgniarstwa*, Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2001.
- Ślusarska B., Zarzycka D., Sadurska A., *Zastosowanie meta analizy w pielęgniarstwie na przykładzie analizy pojęcia „stan obecności” w pielęgnowaniu*, „Pielęgniarstwo XXI wieku” 2008, nr 1 (22).
- Ślusarska B., Zarzycka D., Zahradniczek K. *Podstawy pielęgniarstwa*, tom I, PZWL, Warszawa 2011.
- Urbanek B., *Zawód pielęgniarki na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Makmed, Warszawa 2008.
- Włodarczyk W., *Pielęgniarstwo w Polsce i na świecie*, PWSZ w Piłi, Piła 2009.

SUMMARY

Jolanta Bielawska

Interdisciplinary character of nursing

The basis for understanding the complexity of modern nursing is the understanding of the developmental tendencies connected with the notion of health and the notion of care. The determinants of human health and development result in the transgression of medical criteria. Occupational professionalism requires from nurses a wide preparation to render help to individuals, groups, communities using the latest practice and scientific theories. It becomes necessary to provide the patients/charges/customers with such help

which will allow them to foster health behaviour and responsibility for health of their own and of their relatives. Nursing ministrations implemented through identification of health conditions and needs, determining care problems or providing care involve considering social, cultural, economic, and many other aspects. The process of nursing requires employing scientific methods of identification, fulfilling health needs and using the achievements of other branches of science and professional practices. Contemporary professional practice in nursing indicates the necessity of having a broad interdisciplinary knowledge, adequate to the undertaken nursing interventions as well as both having the psychosocial and communicative skills and the skills to use this knowledge.

Key words: nursing, health, diagnosis, cooperation, needs.

Ioan Ganfalean, Miruna Tudorascu, Mihaela Cojan
“1 Decembre 1918” University of Alba Iulia, Rumunia

Human rights protection in Europe

SUMMARY

The European Convention on Human Rights, establishing The European Court of Human Rights, constitutes the key document relating to human rights protection. Romania ratified the Convention on 20th June, 1994. Human rights are basic rights and freedoms each individual is entitled to. They include the right to live and be free, the freedom of speech and the right to an equal treatment in terms of legislation. Generally, the situation relating to the human rights in Europe is considered to be good. Belorussia, classified by The Economist as an authoritarian country, appears to be a problematic case in that respect. The Convention also deals with children's rights, which it views as equal to human rights. The Constitutions of countries such as Poland, Romania or Brazil contain regulations relating to children's rights. In 2004, Romania ratified the act on the protection and promotion of children's rights, pointing out that children deserve special treatment and protection. A helpline for children's rights protection was set up, offering consultation on the protection of children and family. In many cities in Romania a helpline offering temporary assistance to children was also set up. Relevant social services are ready to intervene without delay following their notification by phone.

Key words: human rights, European Union, children's rights.

The **European Convention on Human Rights (ECHR)** (formally the *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*) is an international treaty to protect human rights and fundamental freedoms in Europe. Drafted in 1950 by the then newly formed Council of Europe¹ the convention entered into force on 3 September 1953. All Council of Europe member states are party to the Convention and new members are expected to ratify the convention at the earliest opportunity².

The Convention established the European Court of Human Rights. Any person who feels his or her rights have been violated under the Convention by a state party can take a case to the Court. Judgments finding violations are binding on the States concerned and they are obliged to execute them. The Committee of Ministers of the Council of Europe monitors

¹ The Council of Europe should not be confused with the Council of the European Union or the European Council. The European Union is not a party to the Convention and has no role in the administration of the European Court of Human Rights.

² Resolution 1031 (1994) on the honoring of commitments entered into by member states when joining the Council of Europe

the execution of judgments, particularly to ensure payment of the amounts awarded by the Court to the applicants in compensation for the damage they have sustained. The establishment of a Court to protect individuals from human rights violations is an innovative feature for an international convention on human rights, as it gives the individual an active role on the international arena (traditionally, only states are considered actors in international law). The European Convention is still the only international human rights agreement providing such a high degree of individual protection. State parties can also take cases against other state parties to the Court, although this power is rarely used.

The Convention has several protocols. For example, Protocol 13 prohibits the death penalty. The protocols accepted vary from State Party to State Party, though it is understood that state parties should be party to as many protocols as possible.

Romania ratified the European Convention on Human Rights on 20 June 1994. It paved the way individual petitions before the ECHR by Romanian natural and legal persons.

It is very important to us to answer to one question: What are human rights?

Human rights are the basic rights and freedoms to which all humans are considered entitled: the right to life, liberty, freedom of thought and expression, and equal treatment before the law, among others. These rights represent entitlements of the individual or groups vis-a-vis the government, as well as responsibilities of the individual and the government authorities³.

Such rights are ascribed „naturally,” which means that they are not earned and cannot be denied on the basis of race, creed, ethnicity or gender⁴. These rights are often advanced as legal rights and protected by the rule of law. However, they are distinct from and prior to law, and can be used as standards for formulating or criticizing both local and international law. It is typically thought that the conduct of governments and military forces must comply with these standards.

The current **human rights situation in Europe** on the whole is believed by many to be good. However, there are several human rights alleged problems ranging from the treatment of asylum seekers through police brutality to various infringements of the judicial rights and freedoms of businesspersons under bureaucratic regulatory sub-regimes. Individual European states are mentioned in the yearly Amnesty International Reports for different human rights violations⁵. One of the main culprits is Belarus,⁶ which is the only country in Europe to be rated „authoritarian” by the Economist. All other countries are considered to have „some form of democratic government”, having either the „full democracy”, „flawed democracy”, or „hybrid regime” ratings.

The history of human rights in Europe is marked by a contradictory combination of, on the one hand, legislative and intellectual progress, and, on the other hand, violations of fundamental human rights in both the colonies of Europe, and at home.

The **European Court of Human Rights** (French: *Cour européenne des droits de l'homme*) in Strasbourg is a supra-national court, established by the European Convention on Human Rights, which provides legal recourse of last resort for individuals who feel that their human rights have been violated by a contracting party to the Convention. Application before the court can also be brought by other contracting parties.

³ M. Maiese, *Human Rights Protection*, www.beyondintractability.org/essay/human_rights_protect/

⁴ D. Little, *Universality of Human Rights*, <http://www.usip.org/research/rehr/universality.html>

⁵ Amnesty International

⁶ <http://www.csw.org.uk/countriesoffocus.htm>

The Convention was adopted under the auspices of the Council of Europe, all 47 of whose member states are parties to the Convention.

The Court was instituted as a permanent entity with full-time judges on 1 November 1998, replacing the then existing enforcement mechanisms, which included the European Commission of Human Rights (created in 1954) and the European Court of Human Rights, which had been created in 1959.

The new format of the Court was the result of the ratification of Protocol 11, an amendment to the Convention that was ratified in November 1998. The new full-time judges were subsequently elected by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe. The first President of the court was Luzius Wildhaber.⁷

By the time Protocol No. 11 entered into force on 1 November 1998 establishing a full-time Court and opening up direct access for 800 million Europeans, the Court had delivered 837 judgments. By the end of 2005 it had delivered 5,968 judgments.

All member states of the Council of Europe are required to sign and ratify the Convention. The Court consists of a number of judges equal to the number of Contracting Parties, which currently stand at 47. Each judge is elected in respect of a Contracting Party by the Parliamentary Assembly of the Council of Europe. Despite this correspondence, however, there are no nationality requirements for judges (e.g. a Swiss national may be elected in respect of Liechtenstein). Judges are assumed to be impartial arbiters, rather than representatives of any country. Judges are elected to six-year terms and may be re-elected.

The Court is divided into five «Sections», each of which consists of a geographic and gender-balanced selection of justices. The entire Court elects a President and five Section Presidents, two of whom also serve as Vice-Presidents; all terms last for three years. Each section selects a Chamber, which consists of the Section President and a rotating selection of six other justices. The Court also maintains a 17-member Grand Chamber, which consists of the President, Vice-Presidents, and Section Presidents, in addition to a rotating selection of justices from one of two balanced groups. The selection of judges alternates between the groups every nine months.

Between 2006 and 2010, Russia had been the only one of 47 participating states to refuse to ratify Protocol 14, which was intended to accelerate the court's work, partly by reducing the number of judges required to make important decisions. In 2010, Russia ended its opposition to the protocol, in exchange for a guarantee that Russian judges would be involved in reviewing complaints against Russia.⁸

Complaints of violations by member states are filed in Strasbourg, and assigned to a Section. Unmeritorious complaints are dismissed by a committee of three judges by a unanimous vote. Meritorious complaints are examined by a Chamber. Decisions of great importance may be appealed to the Grand Chamber. Any decision of the Court is binding on the member states and must be complied with,⁹ except if it consists of an advisory opinion¹⁰.

It is the role of the Committee of Ministers of the Council of Europe to supervise the execution of Court judgments. This body cannot force states to comply, and the ultimate sanction for non-compliance is expulsion from the Council of Europe.

⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/European_Court_of_Human_Rights

⁸ NY Times: Russia Ends Opposition to Rights Court

⁹ Art. 46, European Convention of Human Rights

¹⁰ Art. 47, European Convention of Human Rights

The court has 5 sections and the 47 judges are selected from the member states of the Council of Europe.

The Plenary Court elects the Registrar and one or more Deputy Registrars. The Registrar is the head of the Registry, which performs legal and administrative tasks and drafts decisions and judgments on behalf of the Court. The Registrar and Deputy Registrar as of 4 January 2007.

After these general informations, we would like to expose some specific issues, like: *CHILDREN'S RIGHTS, HUMAN RIGHTS – NOWADAYS AND PERSPECTIVES*.

The Convention emphases that children's rights are also human rights. This allegation may be perceived as an obvious fact, but in the praxis the children remained often unheard and their interest was seldom perceived in a distinct way. The idea transferred by the Convention is that "the children are not small citizens with small rights" but are equal citizens with a special protection status. Although there is still a lot to do, one must recognize that with the issue of the Convention the children's rights may not be anymore perceived as a favor or an optional feature. They produce obligations which must be fulfilled by all.

The Convention calls for transparency and an implementation of the public policies and the monitoring of their impact on the children. The national and local communities must develop clear strategies in this respect.¹¹

Pursuant to the Convention the children are citizens and they have the right to express their opinions and these must be taken into account. All actions must be orientated to the highest interest of the children, to promote equity and to protect against discrimination. The children may not be anymore treated as small citizens and they cannot wait to attend the full age for their rights to be respected and to be heard. The Convention shows that each child is important. It is not suffice to reach satisfactory averages or high progress rates in a particular country. It is needed that children enjoy in each state the observance of their rights, not to be neglected or disfavored on various criterion. We must not forget that there still are areas on the earth where the birth of a female child is disdained or in which the ethnic origin may be an adverse factor. At the same time, the children born in very far areas, lacking of progress or very poor, still have much to endure due to these causes in spite of not being responsible for the state where they were born.

Many states have included the children's rights in their constitutions, as for example: Armenia, Byelorussia, Brazil, Bulgaria, Croatia, Latvia, Moldova, Nicaragua, Poland, Portugal, Romania, the Russian Federation, Senegal, the Slovak Republic, Slovenia, Spain and South Africa.

Many signatory states have also implemented an important law reform process in order to ensure the compatibility with the provision of the Convention. In some countries as Brazil, Columbia, Chile, Costa Rica, Nicaragua, Guatemala, Paraguay, Uruguay, Panama Mexico, Mozambique, Burkina Faso, South Africa, Malaysia and East Timor there were adopted Child Rights Protection Codes, Statutes or Laws regarding the children's right. This often occurred in states suffering a decolonization or democratization process.

Often such law changes have been introduced in certain fields, for protection the children, including forced labor (in India, Pakistan or Portugal), sexual exploitation (including extra-territorial jurisdiction as in the case of Australia, Belgium, Sweden and Germany), within the under age child law (in Belgium, Sweden, Norway, Spain, the Ukraine, Costa Rica and

¹¹ M. Ureche, *About Children's rights*, Alba Iulia, 2009.

Salvador) and the international adoption (including Spain, Portugal, Paraguay, Romania and the U.K.).

There have been taken actions to promote behavior changes and to interdict practices against the spirit and provisions of the Convention as for example children violence interdiction, including corporal punishment in schools and family (in Sweden, Austria, Finland, Norway, Denmark, Germany, Romania and Cyprus) and also the access to the labor market under the minimum legal age (as in Portugal and Romania).

These reforms are an inspiration for all and they confirm the potential of the Convention to promote a social changes process. But there is still a lot to do. But the normative frameworks of the Convention together with the national standards mean a solid base for the future way.

We must ensure that the children's rights are approached as a main, independent and distinct issue. Children's rights count in all decision and at all time. The previous decade marked the registration of the children's right on the map. This decade has a key role in reaching their real implementation into national strategies within the framework of specific and relevant public policies and the promotion of an active participation of the civil sector and generation of an efficient control of public opinion on the government's actions.

In this context is important to mention that in year 2004 Romania adopted a law regarding the protection and promotion children's rights (Law no. 272/2004) which came into force on the 1st of January 2005. This law defines the legal framework of the observance, promotion and warranty of the children's rights, being an extensive law which approaches the child as a unique and special human being which is entitled to special care and treatment. Furthermore, the Children's Rights Protection National Authority (CRPNA) supervised by the Ministry of Labor, Social Solidarity and Family plays the main role in the issues dealing with the children's rights, it has strategic, regulation, administrative, representation and monitoring functions. At the same time has been established the Romanian Adoption Office having the role to follow-up the children qualifying for adoption and the families wishing to adopt and qualify for an adoption, the evolution of the children internationally adopted and being entitled to take measures against the children smuggling. If in the recent past the international adoptions came in a circumspect way into discussion, nowadays everything related to international adoption is very carefully and well supervised.

As a principle, the agreements entered into at international level have been put across into a clear national and local strategy as far as the children's rights concerns, within the framework of the Convention and adapted to the reality specific to each country. Irrespective of the solution, the strategy regarding the children's rights has to be clearly indicated and contained in the general politic and development process at national level inclusive by allocation of the needed resources for reaching its goals. By inobservance of this requirement occurs the risk of an insufficient and fragmented action for the children and the children's issues may be ignored within the major political, social and economic decisions.

The number of the children protected by alternative protection services, the development of local social workers involved in the identification, assessment and support of the poor families or under risk situations in order to prevent children's abandon has increased in Romania. There have been developed local maternal assistance networks in order to provide protection of the children in need, in each local community and also for the children with special needs. As a consequence of the new laws the integration of the local Departments for Child Protection into the Social Care Departments has been accomplished at county level. This is an obvious proof that the national and international engagements are integrated into

a local strategy which obviously sustains the principle of the highest interest of the child. Unfortunately, the whole system has to be further improved inclusive by highly skilled personnel taking into consideration the specific character of this area. It is not allowed to forget that in the latter time in the mass media has been presented the case of a maternal social worker of Bistrita who is trialed for murder against a person unable to defense herself an act punishable by imprisonment from 2 to 10 years and ill treatment punishable by imprisonment from 3 to 15 years. The court may merge these punishments if both infringements are taken into consideration, but for sure is that a 4 year old boy died as a consequence of her actions and that is not allowed for a person acting as maternal assistant. Should the system have been operated in good conditions and maternal assistant should have been properly supervised the chances of the child to be still alive should have been very high. The system needs to be further perfected.

Thus, the reality of the needs of children's right has to be assessed and understood in a correct, adequate and transparent way. This is the only way enabling to follow-up of the impact of public policies on the capacity of the children to exercise their rights, their exposure to changes, to deploy support and to sustain changes. An educational campaign regarding the children's rights is implemented in Romania under the financial support of the EU. The foal of the project is to train vocational groups in the field of the new laws regarding child protection, the UN Convention on the right of the child and the EU Convention on the human rights to facilitate a better understanding of children's rights in Romania.¹²

The progress achieved in the field of children's rights has to be periodically analyzed by a public participative process in which the main players involved and also the children must be involved. We must promote a concrete involvement of the children and adolescents both as recognition of their citizenship and as a contribution to the consolidation of the democratic institution and good government. At the same time with the start of the public information campaign for prevention of child's abandon and institutionalization "Children's home is not at home" a hot line (0800-8-200-200) has been lunched in Romania in month November 2001. The hot line for children's protection is a free information and consulting service by phone specialized in child and family protection. The calls of the potential beneficiaries are taken by the qualified personnel of the hot line, consisting of psychologists, social workers and legal experts. The most calls came from potential beneficiaries requiring support for growing up children or judicial information and advice regarding maternal assistance or national adoption. All cases recorded by the hot line are monthly reported to the Children's Rights National Protection Authority and to the General Departments for Social Care and Child Protection where they are recorded, checked and solved by duly authorized persons form the specialized services.

In many counties of Romania are also in use emergency free hot lines for child protection. When a call is received a mobile team of the Social Care and Child Protection Department rapidly moves to the given place and performs an analysis of the state of facts on order to find an adequate solution for that child. At the same time the General Departments for Social Care and Child Protection do have monitoring services which are responsible for following-up the state of each child under their jurisdiction. The coming years are of crucial importance for making children's rights a reality for the children from all over the world. The legal instruments are already adopted and only the political will of all states is needed.

¹² M. Ureche, *About Children...*

We have also to point out that the text of the Convention expressly recognizes that the parents hold the most important role in children's education. The text encourages the parents to approach with their children the children's rights subject „in a manner according to the continuously improving capacity of the child ” (Art. 5). Those parents intuitively knowing the development level of the child will do this in a natural way. But we must not forget that the social nowadays facts of life are major and complex and that is why all members of the society must become aware of the importance of the observance the children's rights in the family, society, at national and international level.

STRESZCZENIE

Ioan Ganfalean, Miruna Tudorascu, Mihaela Cojan

Ochrona praw człowieka w Europie

Kluczowym dokumentem dotyczącym ochrony praw człowieka w Europie jest Europejska Konwencja Praw Człowieka, powołująca Europejski Trybunał Praw Człowieka. Rumunia ratyfikowała Konwencję 20 czerwca 1994 r. Prawa człowieka są podstawowymi prawami i wolnościami, które przysługują wszystkim jednostkom, stanowiąc prawo do życia, wolności, wolność słowa, równego traktowania w obliczu prawa. Ogólnie ocenia się, że sytuacja dotycząca praw człowieka w Europie jest dobra. Problematyczna w tym kontekście wydaje się być Białoruś, klasyfikowana przez „The Economist” jako kraj autorytarny. Konwencja zajmuje się także prawami dzieci, stawiając je na równi z prawami człowieka. Wiele krajów zawarło ochronę praw dzieci w swoich konstytucjach, w tym m.in. Polska, Rumunia, Brazylia i inne. W 2004 r. Rumunia przyjęła ustawę odnoszącą się do ochrony i promocji praw dziecka, wskazując m.in., że dziecko zasługuje na szczególnego rodzaju ochronę i traktowanie. Uruchomiono m.in. linię telefoniczną służącą ochronie praw dziecka, oferującą bezpłatne informacje z zakresu ochrony dzieci i rodziny. Na terenie Rumunii w wielu miejscach uruchomiono również linie telefoniczne służące doraźnej ochronie dzieci. Stosowne służby ds. socjalnych są zdolne – po wpłynięciu zgłoszenia telefonicznego – do niezwłocznego podjęcia stosownej interwencji.

Słowa kluczowe: prawa człowieka, Unia Europejska, prawa dzieci.

Елена Сапогова (Elena Sapogova)

Тульский государственный университет, Россия (Tulski Państwowy Uniwersytet, Rosja)

e-mail: esapogova@yandex.ru

Автобиографическая наррация как способ смысловой организации жизненного опыта¹

SUMMARY

Autobiographical narrative as a way of the sense of life experience

The article provides a theoretical grounding for understanding personal autobiographical narrative as a way of a life-experience sense-formation. Autobiographical narrative is regarded as a social and mental phenomenon. The author presents a complete analysis of the basic narrative construction forms – descriptive, didactic, emotional-metaphorical (performative), analytical-theleological, symbolical-semantic. Describing relation of essential features forming autobiographical narration, the author considers among them correspondence of authenticity and identity, logical noncontradiction of a narrative space-and-time dimension, nontriviality, tendency toward cognitive complication, interrelations with subject's existential expectations, etc. The main conditions forming autobiographical narrative, as described in the article, are: self-explanation, congruence to the subject, self-sufficiency and relativity, self-generation. These conditions make autobiographical narrative means of life-experience self-formation and tools of personal self-construction.

Key words: autobiographical narrative, attitude, experience, meaning, personality, life experience.

*Участь каждого человека является личной
лишь постольку, поскольку она может
оказаться напоминающей то, что уже есть
в его памяти.*

Э. Маллиа

В последние годы в психологии растёт число публикаций, отражающих ориентацию гуманитарных наук на «воскрешение субъекта» (М. Фуко, Ж. Деррида, П. Смит, Дж.

¹ Статья подготовлена в 2010 г. при финансовой поддержке гранта РФФИ (проект № 10-06-00152 а).

Уард, М. Готдинер, Х. Уайт, К. Меррей, М. Саруп, Р. Барт и др.). Внимание к конкретному субъекту, направленное на поиск механизмов, посредством которых человек в различных социальных и дискурсивных практиках «сам превращает себя в субъекта»², во многом способствует преодолению распространяющегося «кризиса идентификации», мешающего современному человеку чётко зафиксировать самоидентичность своего сознания и себя как личности³. «Кризис идентификации», по определению Дж. Уарда, есть «кризис судьбы как психологического феномена, основанного на целостном восприятии субъектом своей жизни как идентичной самой себе, онтологически конституированной биографии»⁴. Это, в свою очередь, стимулирует исследовательский интерес к содержанию, сущности, механизмам, функциям автобиографических историй, конденсирующих уникальный жизненный опыт конкретного человека – сверстника определённого поколения, свидетеля определённых событий, участника определённых действий.

Автобиографическая наррация, рассматриваемая как психологический (а не как, к примеру, литературный или исторический) предмет, представляет собой, на наш взгляд, двуединую сущность, которую хорошо сформулировал Д. Шиффрин, определяя нарратив как «форму дискурса, через которую мы реконструируем и репрезентируем прошлый опыт для себя и для других»⁵.

Прежде всего, автобиографический нарратив выступает как *социальный феномен*, появившийся как результат необходимости являть, презентировать свою внутреннюю сущность социальному окружению, делать вклады в других людей и участвовать опытом своей жизни в жизни других, делясь индивидуально постигнутыми ценностями и смыслами. Процесс такого смыслового «самоявления» отвечает внутренней интенции, желанию и готовности личности открываться, выявляться, «высвечиваться» (в терминах М. Хайдеггера и М. Босса) через диалог для других людей и для бытия в целом. Кроме того, автобиографический нарратив может строиться как отзыв на прямое или косвенное «вопрошание» членов социума, ищущих ответы на те же самые вопросы, что и данная личность, и в этом плане найденные ею уникальные «способы жить» оказываются прецедентными для других и встраиваются в общекультурный и даже, в случае значимости для многих, общечеловеческий ресурс опыта. В этих случаях, конечно, речь идёт об опыте взрослой личности, чьи способы совладания с жизнью уже достаточно обобщены и осознаны. Именно поэтому стремление разделить накопленный жизненный опыт с другими, передать его значимые фрагменты следующим поколениям описывается многими авторами как одна из специфических характеристик взрослости.

Но в каждом случае, чтобы раскрыть систему личных смыслов для других в процессах автонаррации, человеку необходимо становиться «знаком самого себя»⁶, про-

² М. Бланшо, *Опыт-предел*, [в:] *Танатография Эроса. Жорж Батай и французская мысль середины XX века*, Санкт-Петербург 1994, с. 212–240.

³ М. А. Можейко, *От «этики кодекса» к «этике творчества»: трансформация нравственного сознания в современной культуре*, [в:] *Творческое наследие семьи Рерих в диалоге культур: философские аспекты осмысления. Сборник научных трудов*, Минск 2005, с. 288–322.

⁴ G. Ward, *Postmodernism*. L.-Chicago 1997, pp. 105–155.

⁵ D. Schiffrin, *In Other Words: Variation in reference and narrative*, Cambridge 2006, p. 321.

⁶ Е. Е. Сапогова, *Человек как знак для самого себя: о концептах самоинтерпретации и самопостроения субъекта*, [в:] *Развивающийся человек в пространстве культуры: психология гуманитарного знания*, ред. Е. Е. Сапогова, Тула 2004, с. 191–197.

бя свою выстроенную онтологическую цельность «на множество относительных значений, составляющих семантику личной жизни, увиденной как текст повседневной биографии»⁷. Выстраивание автобиографического нарратива – это процесс означивания собственных жизненных смыслов, их перевод из континуального в дискретное состояние, придание им статуса личностной ценности.

Распаковка собственных смыслов для других всегда происходит опосредованным образом через знак, слово, текст, выступающие «как факты объективации сознания»⁸. Автобиографический нарратив с его своеобразной семантикой является одним из способов самовысказывания, *языковой идентификации* опытов проживания индивидуальной жизни⁹. Проговаривая вслух самого себя, строя для другого (пусть даже не реального, а подразумеваемого или даже вовсе выдуманного) постоянно удлиняющийся текст о себе, человек не только упорядочивает и конструирует самого себя как часть современного ему мира, но и создаёт контуры себя-иного, пока отсутствующего в бытии, но могущего появиться как результат осуществления «идеального проекта» (термин С.Н.Булгакова), выбранного данной личностью для последующей самореализации. Презентируя себя для других в текстах о себе (независимо от того, являются они правдивыми или вымышленными), человек, фактически, удостоверяет способ своего существования в социальном пространстве и одновременно верифицирует собственные смыслы. Поэтому автобиографический текст, каким бы он ни был, всегда страстен, несёт в себе отпечаток субъективной семантики личности, выражение внутреннего отношения человека к себе и событиям своего существования, преломленное через систему общекультурных значений.

Другой сущностный аспект автобиографической наррации состоит в том, что создаваемый ею текст есть феномен внутренний, *ментальный*, позволяющий личности фиксировать и упорядочивать накапливающийся бытийный опыт, осознавая через него свою уникальность и самобытность. В этой ипостаси биографический нарратив «обслуживает» понимание и принятие личностью самой себя, способствует осознанию и осмыслению личностной подлинности. Мы предлагаем говорить об автонаррации как о своеобразном *режиме функционирования сознания*: обращая сознание к своему носителю, она выступает как механизм глубокой персональной герменевтически ориентированной экзистенциальной рефлексии, в которой осуществляется самоинтерпретация, самопонимание, сопоставление и согласование себя-наличного и себя-проектного, поскольку, как писал М.М.Бахтин, «осознавать себя самого активно – значит освещать себя предстоящим смыслом»¹⁰. И именно эта сторона функционирования автобиографического нарратива интересует нас в большей мере, чем социальная самопрезентация субъекта через текст рассказанной автобиографии.

Построение автобиографического нарратива даёт возможность человеку раз за разом переживать себя в буквальном смысле «персоной *per se*» («для себя»): фрагментируя и осмысляя прожитую жизнь, человек всякий раз имеет возможность понять и принять себя как «себя-другого» – жившего, сделавшего ряд выборов, совершившего

⁷ В. И. Тютя, *Бахтин как парадигма мышления*, «Дискурс» 1996, № 1, с. 7.

⁸ В. П. Зинченко, *Живое знание*, Самара 1997, с. 61.

⁹ Ю. Хеннингсен, *Автобиография и педагогика*, Москва 2000, с. 15.

¹⁰ М. М. Бахтин, *Автор и герой в эстетической деятельности. Проблема отношения автора к герою*, [в:] Собр. соч.: В 7 т. – Том 1. *Философская эстетика 1920-х годов*, Москва 2003, с. 69–264.

определённые поступки, пережившего события, которые уже состоялись или как-то коснулись его и составили факты его индивидуальной жизни. Автореконструкция и совмещение этих многочисленных «Я-других» в контексте определённых жизненных обстоятельств не только становится ориентиром и *автопрецедентом* для дальнейшей жизни, но и способствует индивидуальному саморазвитию и жизнотворчеству. Обдумывая этот тезис, мы предположили, что создание автобиографического нарратива является одним из возможных способов *смысловой организации жизненного опыта* субъекта, смыслового освоения пространства и времени своей возможной жизни конкретным человеком.

Сторонники нарративного подхода вслед за классической работой Дж. Брунера «Жизнь как нарратив»¹¹ отстаивают тезис, что у человека нет иного способа описания прожитого (и проживаемого) времени, кроме как в формах нарратива: с психологической точки зрения такой вещи, как «жизнь сама по себе», не существует – жизнь всегда есть рассказ, с помощью которого образуются и существуют и обыденное сознание, и личность, и индивидуальное «Я». Эту мысль поддерживает и другой классик нарративного подхода Т. Сарбин, аргументируя идею рассказовой природы человеческого поведения: человеческая жизнь как таковая естественным образом подчинена законам нарратива, поскольку люди, обязательно проходя в своём развитии через процессы социализации, прибегают к прецедентным текстам, к набору известных в их культуре образов и сюжетов (из мифов, сказок и пр.) для упорядочивания и осмысления событий и происшествий собственной текущей жизни¹². Называя биографический нарратив своеобразным окном в мир индивидуального человеческого опыта, Э. Окс и Л. Кэппс определяют его даже как особую эпистемологическую форму постижения человеком окружающей реальности¹³.

Что происходит, когда человек выстраивает автобиографический нарратив? Он упорядочивает и собирает в осмысленное, а, главное, значимое для него целое накопленный опыт, который составляют не столько сами события, происшествия и реальные факты жизни в их хронологической последовательности (они лишь канва, по которой «вышивается» нарратив), сколько: 1) субъективные *когнитивные представления* о пережитых или как-то затронувших, коснувшихся его событиях – человек сам расставляет в них те смысловые акценты, выделяет именно те аспекты, которые оказались для него значимыми, «затронули его за живое» и были сочтены достойными для сохранения; 2) *эмоциональные переживания*, с ними связанные или появившиеся вследствие их; 3) *отношение к ним*, постепенно трансформирующееся во временной перспективе, по мере «поступления» в план осознания новых событий и происшествий; 4) *субъективные оценки*, данные им личностью с позиций её внутренних установок, целей и ценностей, актуальными на момент создания нарратива; 5) желаемые, но не случившиеся, нафантазированные или просто *вероятностные эпизоды и характеристики*, которые, как кажется личности, должны (и могли бы) закономерно вытекать из её самопредставлений, даже если они не имели места в реальной жизни. В этом плане к автобиографическому нарративу вполне приложим тезис А. Адлера, что люди

¹¹ J. Bruner, *Life as narrative*, "Social Research" 1987, № 54 (1), p. 11–32.

¹² T. R. Sarbin, *Narratology as a root metaphor in psychology*, [w:] *Narrative psychology: The storied nature of human conduct*, ed. T. R. Sarbin, N. Y. 1986, pp. 3–21.

¹³ E. Ochs, L. Capps, *Narrating the Self*, "Annual Review of Anthropology" 1996, № 25.

определяются не самими событиями жизни, сколь бы драматичными или счастливыми они ни были, сколько *приписываемыми им личностью значениями*.

Получаемый нарративный продукт, таким образом, оказывается *трансвременным смысловым феноменом, созданным для самозакрепления личности в значимой для неё реальности*. Он является результатом масштабной и многомерной когнитивной обработки отобранных жизненных эпизодов («что со мной было»), наложенных на текущие когниции, отношения, ценности, установки личности («как я это воспринимаю»), сопоставленных с непосредственно поставленными целями («как это влияет на мою жизнь») и смысловыми перспективами («чем это для меня стало»). Всё это подвергается эмоциональной оценке и «выравнивается» под самопредставления и самооценки личности, поэтому созданный нарратив никогда не противоречит «внутренней правде» личности и в какой-то степени является своеобразным *комплексным защитным механизмом*. В этом плане повседневно творимый нарратив помогает человеку осуществлять *смысловую регуляцию* собственной жизни.

Если хронология жизненного пути конкретного человека предполагает ответ на вопрос, какие события и происшествия и в каком порядке реально случились на его жизненном пути, то автобиографический нарратив есть *когнитивно-эмоционально-символический продукт*, результат осмысления, переосмысления и даже фантазирования о себе. Статус события в нём имеют не столько происшествия, реально случившиеся на его жизненном пути, сколько то, что личность *сочла случившимся*, что было подвергнуто когнитивному анализу и приобрело смысловое содержание.

Актуальное содержание автобиографического нарратива синтетически складывается из нескольких планов: реально бывшего (или сочтённого таковым), имеющегося настоящего, вероятностного («ещё могущего быть» и «могущего быть в принципе») и желаемого («не бывшего, но уже не верифицируемого» и «не могущего уже быть в принципе»). Автобиографический нарратив, таким образом, в содержательном плане представляет собой континуум достоверно-недостоверной информации о себе, которая упорядочивается личностью так, чтобы текст не содержал противоречий и явных логических нестыковок, амплифицируется дополнительными смыслами и символизируется. После внутренней смысловой обработки содержания полученный текстовый продукт может становиться предметом самопрезентации, любования, веры, гордости, самооправдания и пр. и во всех случаях он соотнесён с личностью своего творца.

Как ментопсихическое образование автобиографический нарратив апеллирует к *отношению* (почему именно эти события отобраны памятью из множества других), *переживанию* (чем стало для личности данное событие, может быть, вполне заурядное с точки зрения внешнего хрониста) и *смыслам* (как данное событие переопределило дальнейшую жизнь, перестроило жизненные стратегии и, может быть, саму личность человека). Непосредственная актуальность триады отношения-переживания-смысла живущего здесь-и-теперь конкретного человека в чём-то сродни литературному принципу *page turner* – «переворачиванию страниц» с неубывающим интересом к развитию сюжета, когда осмысление каждого конкретного жизненного эпизода создаёт напряжение и любопытство к тому, что и как произойдёт дальше, и даже моделирует, планирует последующие события и интенции. В этом плане нарратив выступает не только как смысловое подытоживание, но и как своеобразный *способ самопрограммирования жизни* – смыслы одновременно и «принуждаются» к существованию через опыт конкретной личности, и высвечивают для личности её саму на несколько жизненных «шагов» вперёд.

В то же время в момент создания (обновления) автобиографического нарратива содержание общеизвестных значений нормативных жизненных событий, в которые «одет» нарратив, рассыпается на пазл индивидуальных смыслов: например, как замечает М. Эпштейн, «война» для конкретного человека предстаёт вовсе не как «конфликт между политическими образованиями, происходящий в форме боевых действий между их вооружёнными силами», а как «холод», «огонь», «стыд», «страх», «боль», «страдание», «бой», «кураж», как «хлеб», «баня», «контузия», «ранение», «письмо», «утрата» и т.д. – так, по его мнению, создаётся индивидуальный смысловой биографический тезаурус¹⁴. И именно эти смыслы и образы выразят и сохранят многое из континуального, текущего, часто почти невыразимого словесно персонального опыта проживания человеком своей жизни. Если эти извлеченные из опыта смыслы совпадут со смысловыми позициями других людей, переживших в прошлом и переживающих в настоящем сходные события, то есть окажутся значимыми для многих, они сохранятся в поколениях, получают статус значений и тем самым закрепят индивидуальный опыт в пластах общекультурного опыта данной социокультурной общности (осуществится означивание индивидуальных смыслов).

Рассказывание жизни ≠ рассказыванию о жизни, поскольку оно предполагает не просто вспоминание и описание некоего конкретного случая, а изложение его как значимой, ценностной части целостного жизненного опыта, то есть как *смыслообразующей структуры*. Рассказываемые жизненные эпизоды выступают как синтетические ментопсихические единицы процесса самосотворения, «Я»-порождения. Эти фрагменты совмещают в себе разные содержания жизненного опыта во всей их чувственно-когнитивной полноте – вне времени, вне хронологической последовательности и логической связанности, а как непрестанно «здесь-и-сейчас» *актуализированные*: наши респонденты, к примеру, часто говорят о том, что первый поцелуй всегда «живёт» на губах, события молодости не утрачивают своей яркости и жизненности, последнее прощание близкого человека не сдвигается в прошлое, навеки оставаясь в сердце, и тяжёлая утрата переживается как абсолютно «незалеченная ранением». Речь идёт о тех архизначимых, насыщенных, «горячих» в бытийном и смысловом плане для личности фрагментах жизни, которые «всегда с тобой» – это тот «сухой остаток» опыта (те самые случаи), для которого ни время, ни пространство не имеет значения. Именно из них и строится «Я», только «Я» и никто другой – эта уникальная констелляция и определяет специфику конкретного жизненного пути.

М. Эпштейн предлагает называть такие «наборы» образов и конструкторов жизнерассказывания тезаурусом жизни, своеобразными словарями себя, включающими «имена и образы людей, с которыми я был знаком, – соучастников моей жизни; названия вещей, составлявших мое материальное окружение; те страны и города, где я бывал; тех писателей, которых я читал; те эмоциональные состояния, которые мне доводилось переживать; те понятия и идеи, которым я придавал ценность и воплощению которых отдавал свою жизнь или с которыми, наоборот, враждовал... Эта совокупность имен и названий, образов и переживаний, понятий и идей и образуют тезаурусное наполнение жизни. Если нарратив – это временной срез жизни в последовательности её событий, то тезаурус – это континуум событий, одновременно предстоящих сознанию, где содержание жизни развернуто в виде всеобъемлющего «каталога» людей, мест,

¹⁴ М. Эпштейн, *Жизнь как тезаурус*, «Московский психотерапевтический журнал» 2007, № 4.

книг, чувств и мыслей <...> если нарратив описывает историю жизни, то тезаурус – её картину»¹⁵.

Вряд ли можно согласиться с тем, что именно нарратив описывает историю жизни личности. Историю конкретной жизни выстраивает всё же хронологическая последовательность событий, а вовсе не нарратив, для создания которого из цепочки событий отбирается то и только то, что, с точки зрения «здесь-и-теперь-рассказчика», имеет к нему отношение, что в той или иной степени его затронуло. Хронист, вероятно, о свершившейся жизни (*post mortem* её носителя) сможет ответить лишь на вопрос, в какой последовательности протекали её события, а нарратор попытается понять и сформулировать, зачем и ради чего события этой жизни наступали, поступки совершались, выборы делались, обстоятельства преодолевались и т.д. В отличие от жизненной хроники, любой автобиографический нарратив несёт на себе печать личностной интерпретации, пристрастности, телеологичности и амплифицированности – что-то из хронологической жизненной цепочки в смысловом плане нарратором специально или бессознательно недооценено, что-то выпущено, трансформировано и заменено на другое, а что-то, наоборот, переоценено, обогащено и усилено дополнительными смыслами и заняло в его структуре системообразующее место, подчиняясь избранному личностью сценарию и жизненному мотиву (свершения, преодоления, борьбы, страдания, обязательства и пр.)¹⁶.

С другой стороны, в принципе соглашаясь с идеей персональных тезаурусов, можно вспомнить и известный тезис А. Адлера – о чём бы человек не рассказывал, какими бы образами и конструктами не оперировал, к каким бы чувствам и принципам не взывал, – он всегда говорит лишь о себе, поэтому всё в автобиографическом нарративе несёт единый смысловой принцип, внутреннюю цельность, которую зрелая личность реализует всей своей жизнью. И в этом плане, конечно, картины его жизни всегда «предстоят» ему во всей вневременной полноте их содержания (в этой связи также уместно вспомнить идею «личных альбомов» сознания У. Глассера – визуальных, вкусовых и т.д.), связанные смысловой близостью к «ядерным» концептам самосознания, к «семантическим гнездам» индивидуальной семиосферы («Я», «моё», «моя семья», «мои друзья», «моё призвание», «мои интересы», «мои знания», «мой долг», «моя вера», «моя любовь» и пр.).

Нарратив в смысловом плане всегда есть *связная целостность*, упорядочивающая индивидуальный опыт в такую систему, которая ясна, понятна своему создателю и как-то *объясняет ему его самого*. Всё, что личность сочла значимым и необходимым для своего существования в мире и осуществления потребных ей социальных практик, всё априори содержится в тех смысловых единицах, из которых выстраивается нарратив. М.Эпштейн предлагает удачное обозначение для этих единиц – «биограммы», понимая под ними «структурные единицы жизненного целого» (например, «дружба», «одиночество», «встреча», «разлука», «учеба», «болезнь», «замужество», «роды» и т.д.)¹⁷. При создании автобиографического нарратива человек всякий раз располагает необходимыми ему биограммами в определённом временном порядке в зависимости от интерпретации, которой подверглись прожитые эпизоды жизни.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Е.Е. Сапогова, *Поэтика автобиографии...*, с. 227–233.

¹⁷ М. Эпштейн, *Жизнь как тезаурус...*

Природа автобиографического нарратива – дискурсивно-диалогичная, но по большей части этот дискурс – внутренний, персональный, построенный на автокоммуникации и апеллирующий к диалогичности индивидуального сознания. По аналогии с известной метафорой Н.Д. Арутюновой, что дискурс есть речь, погружённая в жизнь¹⁸, можно сказать, что автобиографический нарратив – это внутренняя речь, погружённая в индивидуальную жизнь и отражающая индивидуальную идеологию, жизненный стиль личности. Он, если прибегнуть к логике рассуждений М. Фуко, создаётся во внутреннем пространстве личности посредством диалога с самим собой (и тогда очень важно, *чей* это дискурс и *какой*), что требует от личности навыков автокоммуникации и рефлексии. Люди, не обладающими подобными навыками, обычно строят не столько нарратив, сколько хронику жизни, предполагающую лишь перечисление нормативных жизненных эпизодов – нечто вроде анкеты для отдела кадров. Опыт автокоммуникации и рефлексии приводит к разрастанию психосемантического содержания жизнеописания и в каком-то смысле стимулирует жизнетворчество.

В принципе, любая жизнь может быть представлена либо в форме хроники, либо в форме нарратива, и у каждого из этих описаний – свои законы построения, схваченные стремлением либо отразить в рассказывании саму реальность, фактологию пройденного жизненного пути (жизнеописание, хроника), либо передать индивидуальное отношение к нему, закрепить в нём обретенные личностью смыслы (жизнерассказывание, автобиографический нарратив). Способ рассказывания жизни регулируется мотивацией рассказчика и ситуацией, в которой и для создания которой биография повествуется. Можно выделить несколько форм смыслового конструирования автобиографического текста.

Наиболее частотный и востребованный социумом - *констатирующий (описательный)* способ, представляющий собой своеобразную переходную форму от хроники к нарративу. В этом случае создаётся ориентированная на текущий социальный запрос и принятые оценочные позиции биография-схема, содержащая по большей части слегка индивидуализированные нормативы-шаблоны «родился...», «закончил школу...», «поступил...», «работал...» и т.д. Авторским вкладом здесь является лишь включение минимальной детализации («в 1982 году», «школа № 98», «с красным дипломом», «работа нравилась» и т. д.). Очень многие люди оказываются в состоянии рассказывать о себе только таким способом и используют для этого безличные текстовые клише («вступил в ряды», «состоял», «не привлекался», «принимал участие», «сочетался законным браком», «был отмечен», «продвигался по служебной лестнице...» и т.д.).

Достаточно распространённым является также *наставительный (дидактический)* способ - жизнь излагается как урок, «завет», образец, «пример» (мужества, верного служения, терпения, достойной жизни, честной бедности и т.п.), имплицитно составляющий гордость, жизненное кредо, некое внутреннее убеждение рассказчика, которое он стремится донести до слушателя для создания определённого образа своего «Я» и обычно содержит нравоучительные высказывания, «моралите»: «я прожил трудную, но достойную жизнь», «я всегда старался жить по совести...», «горбатились всю жизнь, рядились простенько, но себя никогда не теряли», «дай Бог каждому прожить вместе тридцать лет в любви и согласии» и т.п. Биографический нарратив содержит

¹⁸ Н.Д. Арутюнова, *Дискурс*, [в:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990, с. 137.

некоторые индивидуализированные черты, но они «загнаны» в «выпрямленные» шаблоны оценочного плана - социально должного, одобряемого, понятого субъектом как «правильное». Эта подгонка несколько выхолащивает персональное содержание автобиографического нарратива и превращает персональную жизнь в апокрифическое «житие», поэтому он не так уж много говорит о том, кто и как прожил индивидуальную жизнь, что в ней понял, что считает важным и пр.

Несколько иной способ рассказывания своей жизни, но также достаточно распространённый в современных социально-дискурсивных практиках, - *эмоционально-метафорический (перформативный)*: здесь биографический нарратив строится с использованием интертекстуальности - как конструирование совокупности социально привлекательных «случаев» (лирических, комических, трагических, драматических), хотя и достаточно индивидуализированных, но тем не менее косвенно апеллирующих к более или менее известным архетипическим прецедентам с уже заложенными в них необходимыми переживаниями, оценками, вопросами. В отборе и презентации этих случаев главную роль играет собственное ценностное отношение к ним рассказчика, который и придаёт им нарративную форму - анекдота, фельетона, драмы, притчи и пр. Психологическая задача, которую решает здесь нарратор, - через прецедент задать в восприятии слушающего определённый образ самого себя, соотнесённый с известными прецедентами и слегка маскирующий индивидуальные особенности, которые нарратор по разным причинам не намерен афишировать («я такой же мудрый, как...», «я - такая же тонкая натура, как...»). Соотнесение с прецедентным авторитетом позволяет личности ещё до реального постижения партнёром её сущности набрать некие психологические дивиденды.

При использовании *аналитико-телеологического (энтимематического)* способа биографический нарратив строится как упорядочивание эпизодов жизни в соответствии с понятным субъекту целенаправленным движением к некоей осознаваемой им цели и содержит некоторые подробности выводов, принятий решений, создания планов, оценок собственных возможностей и достижений («что мне было делать? Пришлось...», «если бы мои родители..., то...», «я решил тогда...», «я знал, что должен...», «чтобы выбраться из нашей провинции, мне было нужно...», «и тут я понял, что надо...», и т.д.). Наконец, что, в общем, достаточно редко, биография может рассказываться *символически-смысловым* способом - в этом случае каждый автобиографический эпизод представляется не только и не столько как значащий для личности факт сам по себе, сколько как отражение некоего иного, более масштабного, даже иногда надличностного, содержания; он интерпретируется личностью в более широких контекстах понимания собственной жизни и собственной личности. В этих случаях биографический нарратив строится как означивание результатов самопонимания и постижения неких над-стоящих для субъекта семиотических конструкций. И тогда герменевтически ориентированное повествование о привычных жизненных событиях (свадьбах, рождениях, смертях) может содержать рассуждения об их неслучайном характере, намёки на их тайный смысл, подлежащий расшифровке («я родился в тот же день, что Иисус Христос», «в нашей семье все мужчины умирали в один и тот же день...», «мне не было иного пути, как...», «в день, когда мы женились, была страшная гроза...» и т.д.), попытки связать собственный жизненный путь с чем-то большим, чем он реально есть. Помимо прочего, выстраиваемый таким образом нарратив отражает стремление субъекта очертить границы «своего» в общем пространстве жизни, зафиксировать осознанную им подлинность своих стремлений, желаний, выборов и т.д.,

а сам он может рассматривать себя и свою жизнь как часть мироздания вообще, как воплощение некоего призвания, как исполнение миссии и пр. Этот способ повествования о себе часто не обретает социального плана (всилу того, что он, во-первых, труден для изложения, а, во-вторых, не всегда действительно интересен слушателю и вызывает смысловой отклик) и сохраняется лишь для «внутреннего пользования» личности.

Ещё раз сославшись на М. Эпштейна, добавим, что, вероятно, есть жизни, в большей или меньшей мере располагающие к тому или иному способу их рассказывания, то есть «есть жизни более действенные, событийные, полные приключений, динамично развернутые во времени. И есть жизни более созерцательные, вбирающие разные стороны бытия не столько в последовательности событий, сколько в совокупности переживаний, размышлений, значимых отношений и воззрений. Есть жизни-романы и жизни-панорамы»¹⁹, поэтому люди, проживающие их, накапливают по преимуществу либо непосредственный событийный, «инвентарный» слой биографии, либо «смысловой» слой, состоящий из когниций, образов, переживаний, отношений.

Смысловой, объяснительный слой нарративов по сравнению с событийным вообще менее «выговорен» в культуре, менее проработан, менее понятен и менее доступен массовому пониманию, поскольку он в большей степени индивидуализирован, «привязан» к конкретному субъекту, погружён в его частный опыт и по большей части адресуется самому субъекту. У личности часто даже нет слов для презентации подобного опыта, хотя интенция к его высказыванию существует. Кроме того, сам процесс создания и последующей презентации содержания биографического нарратива требует специфических внутренних усилий по «высвечиванию» себя для начала хотя бы для самого себя, которые в разной степени на разных этапах исторического развития поддерживаются социумом. Другими словами, есть эпохи большего и меньшего внутреннего самораскрытия индивидуальности, более высокого уровня самовыражения самосознания, поэтому большая часть психобиографического опыта так и остается малоизвестной, изредка прорываясь в межличностном общении экзистенциального уровня или в сложных для прочтения и понимания герменевтически ориентированных литературных произведениях.

Что же делает автобиографическую нарратацию способом смысловой организации жизненного опыта?

Во-первых, это присущая ей функция *упорядочивающего самообъяснения*. Согласно А. Данто, любое «повествование уже по своему характеру представляет собой некоторую форму объяснения»²⁰. Самообъяснение способствует выделению существенных для личности смыслов и тем самым ведёт к лучшему самопониманию. Дж. Веллеман указывает, что за счёт систематизации и индивидуального выстраивания причинно-следственных связей любой нарратив делает случившиеся события вообще доступными для понимания²¹ (хотя нельзя исключить тот факт, что доступность достигается за счёт упрощения переживаемой реальности путём соотношения её с известными субъекту и разделяемыми им прецедентными категориями). Всё это согласуется также и с мнением Ю. Хабермаса о том, что строящаяся идентичность выступает в бытии не

¹⁹ М. Эпштейн, *Жизнь как тезаурус...*

²⁰ А. Данто, 2002, Аналитическая философия истории. Москва, с. 194.

²¹ J. D. Velleman, *Narrative Explanation*, "The Philosophical Review" 2003, Vol. 112, №1.

как фиксируемая реальность, а как длящаяся проблемность, постоянно побуждающая человека к самообъяснению.

Анализ совокупности опорных для личности прецедентов обнаруживает их внутреннее концептуальное ядро - то, что метафорически может быть названо «мотивом жить»), связанное с мотивационно-потребностной, ценностно-целевой и другими ориентациями субъекта. Принятые в процессах социализации и идентификации и насыщенные личностной ценностью прецеденты, установки и ориентации определяют нарративные ожидания субъекта, его «предчувствие сюжета» своей жизни²². Концептуальное ядро обуславливает тот факт, что личность тяготеет к отбору и сохранению в автобиографической памяти одних эпизодов жизни в большей степени, чем других, и переживает свою внутреннюю причастность к ним, согласованность с ними. В этом плане метафоры «путь художника», «путь мыслителя», и т.п. косвенно указывают на систему тех смысложизненных концептов, которые личность считает подходящими для воплощения самой себя, для реализации объяснённой самой себе своей внутренней сути.

Объяснительность биографического нарратива используется субъектом как своеобразный *инструмент самовоздействия*, поскольку, как указывают Й. Брокмейер и Р. Харре, нарратив не столько описывает реальность, сколько является «инструкцией» по её созданию²³, а в автобиографическом нарративе, фактически, создается собственное «Я» – значимое для себя и социально приемлемое для других. Созданный автонарративный продукт может вообще иметь минимальное отношение к реальности, но всегда – максимальное отношение к подлинным самоощущениям и интенциям конкретного субъекта. Биографический нарратив в соответствии с переживаниями, целями, представлениями и т.п. субъекта всякий раз может быть рассказан по-другому, но его концептуальное ядро остаётся более стабильным во времени, отражая идентификацию со значимыми для данного человека элементами существования.

Во-вторых, это переживаемая *истинность, конгруэнтность* рассказываемого индивидуальности рассказчика – то, что мы называем чувством «верного пути». Созданное личностью повествование «делает» прожитую жизнь более осмысленной, качественной, хорошей, «правильной», цельной, «такой, какой должно» (иногда даже «выпрямленной») в глазах самого субъекта (или, если нарратив используется в целях самопрезентации – для других): ошибки, неудачи, неуспешность и пр. в автобиографическом нарративе теряют свою фатальную бытийную остроту и обретают более нейтральный статус жизненного урока, самонаставления. Эти «самоопределяющие воспоминания»²⁴ укрепляют человека в том, что он, несмотря ни на что, является значимым, «умеет жить», что оказывается немаловажным во взрослом возрасте, и высвечивает для самой личности её истинную суть. В этом плане автобиографический нарратив является не только смысловым, но и символическим творением, как бы «снимая» общий смысл с непосредственно действующих, желаемых или уже воплощённых смыслов.

²² См. об этом: И. Сандомирская, *Книга о Родине: опыт анализа дискурсивных практик*, [в:] Wien 2001, [Электронный ресурс] <http://yanko.lib.ru/books/cultur/sadomirskaya-rodina.htm>.

²³ Й. Брокмейер, Р. Харре, *Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы*, «Вопросы философии» 2000, № 3, с. 29–42.

²⁴ J.L. Singer, P. Salovey, *Organized knowledge structures and personality: Person schemas, self schemas, prototypes, and scripts*, [w:] *Person schemas and maladaptive interpersonal patterns*, ed. M.J. Horowitz, Chicago 1991, pp. 13–31.

Внутренне присущая автобиографическому нарративу *ретроспективно-перспективная направленность* создаёт личности в каждый момент обращения к ней своеобразный «обзор», «панораму» прожитых фрагментов жизни и открывает новые смысловые горизонты. В каком-то смысле творение автобиографического нарратива соотносимо с греческим понятием «пайдейя» в значении, о котором говорил С.С. Аверинцев: человек строит, обучает и воспитывает самого себя всю жизнь, исходя из своей конкретной реальности, из своих постепенно раскрывающихся поначалу скрытых характеристик.

В-третьих, это *самодостаточность* и одновременно осознаваемая личностью *относительность* содержания автобиографического нарратива, позволяющая ей чувствовать себя свободной. На эту характеристику нарратива указывал Р. Барт, говоря о том, что он может создаваться не столько ради прямого воздействия на реальность, сколько ради самого себя, ради субъекта, который его творит, следуя своим собственным целям, интенциям, желаниям. В этом смысле автобиографический нарратив является одновременно и защитным механизмом и формой воплощения личной свободы автора. Автобиография, рассказываемая на разных отрезках жизни самому себе, – это достаточно автономная реальность, создаваемая самим субъектом, и она может быть перестроена в любой момент так, чтобы «здесь-и-теперь» обеспечивать личности чувство самодостаточности, цельности, «состоятельности», во всяком случае, удовлетворять личность на определённом отрезке её существования. Любой нарратив, в том числе и биографический, является *открытой* текстовой структурой, он всегда может быть, изменён, дополнен, усечён, исправлен, реинтерпретирован и т.д. в соответствии с тем, что субъект в данный момент существования считает благом для себя²⁵.

В-четвёртых, это *порождающая* функция биографического нарратива, позволяющая привлекать к творению себя и своей жизни многомерные актуальные социальные и персонально значимые контексты. Это позволяет личности всё время ощущать себя «живой» и современной. Мы полагаем, что эта функция чрезвычайно важна для взрослой и особенно стареющей личности: она держит личность «на плаву», не давая ей замыкаться на самой себе, устранившись от жизни, за которой она перестаёт поспевать. Вероятно, именно поэтому взрослые люди более охотно говорят о себе, строят более развёрнутые биографические нарративы и даже в каком-то смысле стремятся к их легитимизации. Тем самым они вдвигают себя и найденные ими способы и правила своего существования в общую культуру социума, закрепляют свою уникальность в нём, творят новые прецедентные архетипические формы. В этом плане автобиографический нарратив предназначен не столько для отыскания неких истин индивидуального существования человека, сколько для утверждения освоенного способа бытия как экзистенциального прецедента.

Эта последняя функция настолько важна, что Д.П. Мак Адамс даже предложил идею модели идентичности, основанной на «жизненной истории»²⁶ – социокуль-

²⁵ См.: Х.-Г. Гадамер, *Диалектическая этика Платона*, [в:] *Феноменологическая интерпретация «Филеба»*, Санкт-Петербург 2000, с. 69-70.

²⁶ См.: D. P. Mc Adams, *Personality, modernity, and the storied self: A contemporary framework for studying persons*, "Psychological Inquiry" 1986, Vol. 7, pp. 295–321; D. P. Mc Adams, R. Josselson, A. Lieblich (ed.), *Identity and Story: Creating Self in Narrative*, Washington 2006, DC, 284 p.; D. P. Mc Adams, R. Josselson, A. Lieblich (ed.), *Turns in the Road: Narrative Studies of Lives in Transition*, Washington 2001, DC, 310 p.

турно обусловленном нарративе, являющемся частью Я-концепции («моё», по У. Джемсу). Жизненные истории личности объединяют разнообразные эпизоды жизни человека в некий согласованный паттерн, высвечивающий для него определённые смыслы. Именно поэтому некоторые истории способны становиться ключевыми, поворотными пунктами в жизни. Беседуя с людьми об их жизни, Д.П. Мак Адамс выделял такие параметры жизненных историй, как их тон (оптимизм-пессимизм) образы, используемые в них темы, основанные на индивидуальных целях, заявленную в них нравственную позицию.

В завершение выделим некоторые условия, которым в смысловом плане должен удовлетворять создаваемый субъектом автобиографический нарратив: 1) все собираемые в него эпизоды должны в разной степени, как осколки одного изображения, отражать подлинность и идентичность субъекта, во всяком случае, её концептуальное ядро (он не должен выступать в них противоречивым, разноплановым, нецельным); 2) составляющие его фрагменты должны совмещаться между собой, образуя удовлетворяющую субъекта логически достоверную и непротиворечивую в пространственно-временном плане структуру; 3) все нарративные эпизоды, даже выдуманные, должны иметь некий «якорь» в реальных событиях жизни личности (то есть восстанавливаться, реконструироваться до начального момента включения данного эпизода в нарратив); 4) нарративные эпизоды должны нести персональный смысл, эмоциональную значимость и ценность для конкретного субъекта и отражать его представления о самом себе и своих психологических ресурсах; 5) основные нарративные эпизоды не должны быть тривиальными, нормативными; каждому из них должен быть придан статус особого жизненного события, приписана ключевая или поворотная значимость для жизни субъекта; 6) нарратив при рассказывании должен содержать потенциал непредсказуемости, его эпизоды не должны с абсолютной точностью вытекать один из другого, полностью соответствуя известным архетипическим прецедентам (нарратив не должен отдавать фальшью, он должен выглядеть достоверным если не по включённым событиям, то по их структурированию); 7) нарративные эпизоды должны отражать не только общий план, перспективу жизни субъекта, но и его экзистенциальные ожидания, связанные с пониманием своего предназначения, миссии, жизненного стиля, жизненных мотивов; 8) автобиографический нарратив по мере удлинения в процессе проживания жизни должен стремиться к увеличению когнитивной сложности, стимулируя тем самым личность к герменевтической и рефлексивной активности и жителютворчеству.

Литература

- Арутюнова Н.Д., *Дискурс*, [в:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, Советская энциклопедия, Москва 1990.
- Бахтин М.М., *Автор и герой в эстетической деятельности. Проблема отношения автора к герою*, [в:] *Собр. соч.: В 7 тт. – Том 1. Философская эстетика 1920-х годов*, Русские словари, Языки славянской культуры, Москва 2003, с. 69–264.
- Бланшо М., *Опыт-предел*, [в:] *Танатография Эроса. Жорж Батай и французская мысль середины XX века*, Мифрил, Санкт-Петербург 1994, с. 212–240.
- Брокмейер Й., Харре Р., *Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы*, «Вопросы философии» 2000, № 3, 29–42.

- Гадамер Х.-Г., *Диалектическая этика Платона*, [в:] *Феноменологическая интерпретация «Филеба»*, Санкт-Петербургское философское общество, Санкт-Петербург 2000, с. 69–70.
- Данто А., *Аналитическая философия истории*, Идея-Пресс, Москва 2002.
- Зинченко В.П., *Живое знание*, Самара 1997.
- Можейко М.А., *От «этики кодекса» к «этике творчества»: трансформация нравственного сознания в современной культуре*, [в:] *Творческое наследие семьи Рерих в диалоге культур: философские аспекты осмысления. Сборник научных трудов*, Технопринт, Минск 2005, с. 288–322.
- Сандомирская И., *Книга о Родине: опыт анализа дискурсивных практик*, [в:] Wien 2001. [Электронный ресурс] <http://yanko.lib.ru/books/cultur/sadomirskaya-rodina.htm>.
- Сапогова Е.Е., *Поэтика автобиографии: к анализу мотивов субъективных нарративов в психологическом консультировании*, [в:] *Развивающийся человек в пространстве культуры: психология гуманитарного знания*, ред. Е.Е. Сапогова, ТулГУ, Тула 2004, с. 227–233.
- Сапогова Е.Е., *Человек как знак для самого себя: о концептах самоинтерпретации и самопостроения субъекта*, [в:] *Развивающийся человек в пространстве культуры: психология гуманитарного знания*, ред. Е.Е. Сапогова, ТулГУ, Тула 2004, с. 191–197.
- Тюпа В.И., 1996, *Бахтин как парадигма мышления*, «Дискурс», № 1, 7–9.
- Хеннингсен Ю., *Автобиография и педагогика*, Педагогика, Москва 2000.
- Эпштейн М., *Жизнь как тезаурус*, «Московский психотерапевтический журнал» 2007, № 4.
- Bruner J., *Life as narrative*, “Social Research” 1987, № 54 (1), 11–32.
- Mc Adams D.P., Josselson R., Lieblich A. (ed.), *Identity and Story: Creating Self in Narrative*, American Psychological Assotiation, Washington 2006, DC.
- Mc Adams D.P., *Personality, modernity, and the storied self: A contemporary framework for studying persons*, “Psychological Inquiry” 1986, Vol. 7, 295–321;
- Mc Adams D.P., Josselson R., Lieblich A. (ed.), *Turns in the Road: Narrative Studies of Lives in Transition*, American Psychological Assotiation, Washington 2001, DC.
- Ochs E., Capps L., *Narrating the Self*, “Annual Review of Anthropology” 1996, № 25.
- Sarbin T.R., *Narratology as a root metaphor in psychology*, [w:] *Narrative psychology: The storied nature of human conduct*, ed. T.R. Sarbin, N.Y. 1986, pp. 3–21.
- Schiffrin D., *In Other Words: Variation in reference and narrative*, Cambridge 2006.
- Singer J.L., Salovey P., *Organized knowledge structures and personality: Person schemas, self schemas, prototypes, and scripts*, [w:] *Person schemas and maladaptive interpersonal patterns*, ed. M.J. Horowitz, University of Chicago Press, Chicago 1991, pp. 13–31.
- Veleman J.D., *Narrative Explanation*, “The Philosophical Review” 2003, Vol. 112, №1.
- Ward G., *Postmodernism*, L.-Chicago 1997.

STRESZCZENIE

Elena Sapogova

Narracja autobiograficzna jako sposób pojęciowej organizacji doświadczenia życiowego

W artykule autorka na poziomie teoretycznym uzasadnia istotę autobiograficznej narracji jako sposobu pojęciowej organizacji życiowego doświadczenia. Píše także o narracji autobiograficznej jako społecznym i mentalnym fenomenie. Opisuje sposoby budowania autobiograficznej narracji oraz zasady, które charakteryzują utrzymywanie biograficznej narracji: zgodność autentyczności i identyczności subiekta, logiczną niezgodność przestrzenno-czasowego planu, zgodność oczekiwań subiekta itd. W artykule podana jest także charakterystyka podstawowych funkcji narracji, służąca jako środek do pojęciowej organizacji doświadczenia życiowego subiekta.

Słowa kluczowe: autobiograficzna narracja, stosunek, przeżycie, sens, osobowość, doświadczenie życiowe.

Наталья Смирнова (Natalia Smirnova)

Филиал Российского государственного социального университета в г. Минске,
Республика Беларусь (Rosyjski Państwowy Uniwersytet Społeczny filia w Mińsku,
Białoruś)

Представления о будущей семье у подростков, воспитывающихся в приемных и биологических семьях

SUMMARY

Representations on future family of teenagers from foster and biological families

Representations about future family are systemic element of the children's picture of the world and serve as a basis for regulatory activity and predicting future prospects at the teenager in a situation of family living arrangement. Set the specific content of representations about future family in adolescents in foster and biological families. In general, adolescents see their future family wealthy, happy; in their family are present children, mutual respect, kindness and beauty. But the content of representations of teenagers from families with unfavorable parent-child relationship in the past reflects their personal experience of working with parents. Children growing up in foster care, focusing on pragmatic, rational approach to the image of the future of the family, are sure to indicate the presence and love of children in the family. These features allow you to use the results of preventive and corrective psychological care for adolescents in order to increase the flexibility of the family system in foster care, as well as to the formation of future positive family units in adolescents and the formation of psychological preparedness for marriage.

Key words: family, biological family, fosters family, the representation of the family, the image of the family, teens, parent-child relationship.

*Новый сосуд долго пахнет тем,
чем наполнили его впервые.*

Гораций

*Мы не что иное, как то,
что делают из нас окружающие предметы.*

Гельвеций

Подростковый возраст является периодом, в котором благодаря половому созреванию, установлению интимно-личностного общения и отношений с лицами противоположного пола, уже начинают формироваться представления о будущей семейной жизни. Представление о семье – это субъективная картина семьи, включающая самого субъекта и других членов семьи. Это представления субъекта о супружеском союзе и родственных связях – отношениях между мужем и женой, родителями и детьми, братьями и сестрами и другими родственниками, живущими вместе и ведущими совместное хозяйство, а также эмоциональное реагирование субъекта на эти отношения¹.

Семья рассматривается как важное условие развития детской личности и источник возникновения новых качеств, их своеобразное структурирование. Значимость семейного воспитания в психическом развитии подростка подтверждается случаями депривации в семье, в результате которой происходит нарушение социализации ребенка, отсутствие усвоения им определенной системы ценностей, норм, знаний, национальной и общечеловеческой культуры. Кризисные явления, происходящие в современной семье, ярко свидетельствуют об этом.

Среди кризисных явлений семьи, наблюдающихся в последние десятилетия в Республике Беларусь, не остается незамеченной проблема детей, оставшихся без попечения родителей. Увеличение количества приемных семей является одной из современных тенденций решения проблемы воспитания детей, оставшихся без родительской заботы. Альтернативные детскому дому модели жизнеустройства детей-сирот – замещающие семьи – в нашей стране развиваются крайне сложно, институт усыновления практически не работает, а одной из основных причин является то, что население в большинстве своем занимает пассивную позицию, проявляет негативное отношение к детям из неблагополучных семей, а в сознании большинства бытует миф о преимуществах общественного воспитания по сравнению с воспитанием в семье². Однако, в приемных семьях дети обретают свой «второй дом», получают возможность развиваться в нормальной семейной среде и чувствовать себя полноправными участниками детско-родительских отношений (В. А. Маглыш, Н. М. Тычило, Е. В. Ушакова, Э. Г. Эйдемиллер, Д. Берлингейм, Р. Кайл, В. Сатир, Г. Хоментаускас, Дж. Боулби, М. Эйнсворт и др.).

Именно социальной востребованностью в исследованиях по вопросам представления и дальнейшего построения семьи современными молодыми людьми обусловлена актуальность данной темы. Эти запросы связаны с большим количеством дисгармоничных семей, ростом разводов, неадекватностью мотивов заключения брачных союзов, ранних браков, детей, рожденных вне брачного союза и растущих в неполных семьях, процессом поляризации возраста вступления в брак, появлением новых форм жизнеустройства детей-сирот на договорной основе с государством, рассогласованностью ценностей супругов. Представления молодых людей о будущей семье позволяют проследить тенденции построения семейной жизни в будущем, определить факторы, оказывающие негативное и позитивное влияние на этот образ. Необходимо учитывать и то, что слабосформированный, стереотипный или искаженный образ будущей семьи

¹ Н. В. Недождогина, *Формирование положительного образа семьи у социальных сирот подросткового возраста в условиях приюта*: дис. ... канд. психол. наук, Ижевск 2006, с. 21.

² И. А. Фурманов, А. А. Аладьин, Н. В. Фурманова, *Психологическая работа с детьми, лишенными родительской опеки*, Минск 2007, с. 12.

будет в недалеком будущем оказывать негативное влияние на построение семейной жизни молодыми людьми. Учитывая также недостаточную разработанность понятия «образ семьи», актуальным остается и запрос на научное обоснование методических приемов исследования и формирования образа семьи у детей, воспитывающихся в приемных и биологических семьях.

Анализ литературы

Типы семейных структур многообразны и образуются в зависимости от характера супружества, родства и стиля детско-родительских отношений. В нашем исследовании мы уделим внимание особенностям функционирования приемных и биологических семей. Биологическая семья – это супружеская пара и ее дети, которые имеют генетическую схожесть и родство. Профессиональные семьи (приемные семьи) заключают с государством контракт, на основании которого семья обязуется воспитывать ребенка в течение определенного времени и получает за это деньги. Исследуя особенности функционирования таких семей, В. Н. Ослон³ пришла к выводу, что замещающая профессиональная семья является хорошим решением проблемы интеграции детей-сирот в общество. При этом важным считают психологическое сопровождение таких семей, и предлагают особое внимание уделять подготовке родителей-опекунов и самих детей к осуществлению замещающей заботы такого типа. Поскольку появление в семье приемного ребенка требует изменения существующих семейных отношений, многое во взаимоотношениях с ним зависит от того, насколько легко семья приспосабливается к изменяющимся требованиям среды и внутрисемейной ситуации (Н. А. Журавлева, А. Г. Асафова, В. И. Брутман, А. Я. Варга).

К настоящему времени выполнено большое количество сравнительных исследований психологических особенностей детей, воспитывающихся в приемных семьях, с таковыми у детей из биологических благополучных семей. Установлено, что для детей-сирот характерны запаздывание и некоторое нарушение умственного и особенно эмоционального развития, ослабленное социальное чувство, они труднее включаются в коллектив. В приемной семье у детей сложно формируется картина мира и не складывается система взглядов, соответствующая высокому уровню развития личности. Когда важнейшие потребности ребенка не удовлетворены, он переживает устойчивое эмоциональное неблагополучие, выражающееся в ожидании постоянного неуспеха. Такие дети не уверены в правильности собственного поведения, своих решений⁴. В исследованиях проблем взаимодействия и адаптации детей в приемной семье (Ф. Б. Березин, Л. Н. Большакова, В. И. Кондрашин, А. М. Нечаева) раскрываются вопросы семейного воспитания в приемной семье, особенности складывающихся межличностных отношений, а также специфика адаптации детей и родителей к новым ролям (В. Н. Ослон, А. М. Прихожан, А. Б. Холмогорова). Проведенное Л. С. Печниковой изучение детей из приемных семей показало, что комплекс имеющихся у них нарушений близок к тем, что наблюдается у детей из детских домов: даже в условиях приемной семьи невозможно компенсировать возникшее ощущение отторгнутости, которое ложится

³ В. Н. Ослон, *Жизнеустройство детей-сирот. Профессиональная замещающая семья*, Москва 2006, с. 62.

⁴ Н. П. Иванова, О. В. Заводилкина, *Дети в приемной семье*, Москва 1993, с. 64.

в основу негативной «Я–концепции», размытой самоидентичности. Поэтому подростку, воспитывающемуся в приемной семье, приходится решать много сложных задач, связанных с жилищным устройством, организацией собственного быта, профессиональным обучением или трудоустройством, поиском и выбором спутника жизни⁵.

Анализ понятия «представление о семье» и различных его аспектов достаточно широко представлен в классических и современных психологических исследованиях. Проблема представлений о семье в рамках системного направления рассматривалась Т.М. Мишиной, Э.Г. Эйдемиллером, деструктивные семейные представления являлись предметом исследования П. Вацлавика, К. Витакера, М. Боуэна, семейные мифы как форму описания семейной идентичности изучали А. Феррейро, А. Я. Варга.

Под «образом будущей семьи» понимается когнитивный и эмоционально-смысловой комплекс представлений о структуре и динамике семьи, характере взаимоотношений между ее членами. Образ семьи формируется на протяжении всей жизни человека и отражает влияние разнообразных факторов: родительская семья, состав родительской семьи, материальное благополучие родительской семьи, гендерные особенности и стереотипы (В.С. Собкин, Н.И. Кузнецова, Е.Б. Маченова, Н.В. Парашина, А.Л. Журавлев, Н.А. Журавлева, А.Г. Асафова, В.И. Брутман, А.Я. Варга, И.В. Дубровина, Г.Г. Запругаев, И.А. Коробейников, Й. Лангмейер, М.И. Лисина). Подсознательная программа «родительской семьи», заложенная в человеке, действует в течение всей его жизни и формирует жизненные цели, определяет устои, убеждения, ценности, умение выражать чувства при создании своей собственной семьи (Ю.Е. Алешина, Е.В. Антонюк, Э. Берн, М.И. Буянов, А.С. Волович, Е.Б. Маченова, А.Ю. Тавит, Э.Г. Эйдемиллер). Большое внимание в психологических исследованиях уделяется современным представлениям подростков о будущей семье (В.С. Собкин, Н.И. Кузнецова, Е.Б. Маченова, Н.В. Парашина, А.Л. Журавлев, Н.А. Журавлева и др.). Следовательно, «образ будущей семьи» подростка включает комплекс представлений подростка о своей будущей семье, потенциальном супруге и детях, характеристиках взаимоотношений с ними, способах воспитания детей. Исследователями активно разрабатываются такие аспекты понятия «образ семьи» как особенности формирования образа семьи и родителей у детей дошкольного возраста (Н.В. Панкова, Н.И. Демидова), подростков (С.А. Терехина, Ю.Б. Евдокимова), проблема деструктивного образа семьи (С.В. Моцарь).

В целом «образ будущей семьи» может пониматься как установочная система; установки обладают тремя компонентами: когнитивным, аффективным и производным от первых двух поведенческим (готовность к действиям). При этом сам этот «образ» вписывается в общую систему ценностных ориентаций личности, связанных с осознанием ею целей своей жизнедеятельности и средств, необходимых для достижения этих целей. В основе формирования представлений о семье может лежать два механизма – трансляция и компенсация. Под трансляцией понимается перенос актуальной семейной ситуации на свои представления, под компенсацией – внесение недостающих аспектов семейной жизни с целью построения более удачной семьи⁶.

⁵ Л.С. Печникова, Е.Б. Жуйкова, *Приемные семьи в пространстве детско-родительских отношений*, «Журнал психологических исследований» 2008, № 2, с. 22.

⁶ А.С. Шубина, *Исследование системных характеристик образа семьи у детей, оставшихся без попечения родителей*, [в:] *Материалы XIV Международной конференции молодых ученых*, Пермь 2011, с. 24.

По мнению Е. Х. Агнаева, Н. А. Васильченко, Е. Х. Валева, представление о будущей семье начинают формироваться у детей, основываясь на представлениях об образе взрослого, и имеет сложную структуру, включающую следующие характеристики: представление о взрослом как осуществляющем заботу по отношению к ребенку; взрослом – партнере по взаимодействию и общению; взрослом – регуляторе поведения, воспитателе; взрослом как оценивающим поведение ребенка; взрослом как морально-нравственным авторитете. Для усвоения образа взрослого ребенок должен иметь достаточный опыт взаимодействия с ним во всем многообразии социальных ролей, иметь возможность построения личных, партнерских отношений со взрослым в разных видах деятельности⁷. В работе О. Г. Кулиш отмечается, что в образе будущей семьи наиболее важным является аспект, характеризующий особенности восприятия ребенком отношения к себе со стороны родителей, поскольку именно восприятие себя в семье представляет «фундамент для существующих и будущих отношений с людьми»⁸.

Как считают Й. Лангмейер и З. Матейчек⁹, основой формирования у подростков представлений о будущей семье являются их представления об образах мужественности и женственности. Также С. В. Ковалев и Т. И. Гаганова утверждают, что «необходимо всячески поддерживать половые различия мужчин и женщин. Эти различия проявляются уже впервые дни после рождения, становясь с взрослением ребенка все более яркими и отчетливыми»¹⁰. Мальчики и девочки подросткового возраста различаются по формированию семейно-ролевых установок¹¹, однако при этом психологические портреты маскулинности и фемининности будущих супругов и будущих родителей достаточно хорошо согласуются на уровне их предпосылок¹². Таким образом, в представлениях о будущей семье у детей и подростков отражается сложная половозрастная динамика формирования установочных отношений, связанных с супружеством. В одних случаях образы родителей становятся прообразами будущих супружеских ролей, в других непосредственное соотнесение тех и других образов затруднено позиционными эффектами отношений «родители–ребенок».

Сторонники теории объектных отношений (М. Малер, Д. Винникот) полагают, что для нормального психического развития ребенка центральным моментом является установление удовлетворительных отношений с ближайшим окружением, а не удовлетворение базовых инстинктов и влечений. По их мнению, длительная разлука с биологической матерью в период детства может способствовать возникновению в более позднем возрасте личностных расстройств. Представители неофрейдистской школы

⁷ А. М. Щербакова, *Формирование у подростков представлений о семье и роли родителей – основное направление работы по профилактике воспроизводства социального сиротства*, «Вопросы психического здоровья детей и подростков» 2007, № 1, с. 41.

⁸ О. Г. Кулиш, *Образ семьи и развитие самосознания у детей дошкольного, младшего школьного и подросткового возрастов*, «Возрастная психология» 2005, № 6, с. 43.

⁹ Й. Лангмейер, З. Матейчек, *Психическая депривация в детском возрасте*, Москва 1998, с. 103.

¹⁰ Т. И. Гаганова, *Образ семьи в картине мира воспитанников детского дома: автореф. дисс... канд. психол. наук*, Москва 2009, с. 52.

¹¹ А. Н. Евсеева, *Психологический климат семейного общения как фактор развития Я-концепции ребенка: дисс. ... канд. психол. наук*, Нижний Новгород 2000, с. 63.

¹² Ю. М. Бубнов, *Идеальные образы мужчины и женщины в сознании современной молодежи*, [в:] *Социология половых различий и супружеской совместимости*, Минск 1998, с. 45–63.

(Г. Салливен, К. Хорни, Э. Эриксон) были более оптимистичны в оценке возможностей компенсации раннего травматического опыта и полагали, что дети, лишенные материнского тепла и любви, могут стать нормальными взрослыми при установлении благоприятных и стабильных отношений на более поздних этапах своего развития. У ребенка, длительное время лишенного матери или замещающей ее фигуры, может развиваться не только тревожность, печаль, депрессия, но и агрессия, одной из функций которой, по мнению Д. Боулби, является попытка достижения утраченной связи. Поэтому агрессивность ребенка при его включении в приемную семью сигнализирует о поиске объекта привязанности и готовности установить новую тесную связь вместо утраченной когда-то¹³.

В представлениях детей, воспитывающихся в приемных семьях, чаще всего складываются две модели семьи: положительная и отрицательная. С положительной моделью семьи связано радостное эмоциональное состояние ребенка, и он идеализирует свой прошлый жизненный опыт воспитания в семье, часто не конкретизируя свое понимание положительной модели семьи. Как отмечает С. О. Докучаева, в отрицательную модель семьи они вкладывают совершенно конкретное содержание, конкретный образ того, какими качествами не должны обладать муж, жена, мать, отец; какими не должны быть их взаимоотношения, их отношение к детям¹⁴. Поэтому у ребенка, попавшего в приемную семью, часто возникает проблема в соотнесении своего прошлого семейного опыта с новым¹⁵.

Например, проведенный Е. В. Алфеевой¹⁶ анализ рисунков подростков из приемных семей показал, что девочки, изображая семью, в первую очередь рисуют маму (биологическую), тем самым, указывая на доминирующее значение матери в семье (это может быть связано с тем, что девочки ассоциируют себя именно с матерью и изображают себя, то есть более значимую фигуру, именно первой). В свою очередь, мальчики аналогично первым рисуют отца. При этом эти подростки не отражают на рисунках эмоциональные связи между членами семьи. Себя они в большинстве случаев располагают между родителями, что означает, что родители не воспринимаются ими как супружеская пара и акцент делается именно на родительских функциях. Интересным является тот факт, что девочки чаще всего рисуют ребенка сына, что может свидетельствовать о неприятии своего пола.

Для большинства детей из приемных семей, как отмечает Н. М. Соколова¹⁷, характерно отсутствие образа будущего, в случае, если же этот образ есть, он, как правило, более «реалистичен», «заземлен». Детям этой группы свойственно и искаженное представление о будущей семье: они видят ее, как правило, состоящую из двух фигур

¹³ О. В. Бессчетнова, *Приемная семья: сущность, проблемы, перспективы развития*, Саратов 2007, с. 90.

¹⁴ С. О. Докучаева, *Влияние родительской семьи на построение супружеской семьи в следующем поколении*, «Психологическая наука и образование» 2005, № 3, с. 30.

¹⁵ С. А. Терехина, *Образы родительской и будущей семьи у девочек-подростков с делинквентным поведением*: автореф. дис. ... канд. психол. наук, Москва 2007, с. 69.

¹⁶ Е. В. Алфеева, *Изучение представлений о будущей семье у подростков из полных и неполных семей и детских домов с помощью методики «Рисунок семьи» в модификации Корман*, [в:] *Семья и родительство – XXI век*, ред. Р. В. Овчарова, Курган 2009, с. 77.

¹⁷ Н. М. Соколова, *Отражение «образа-Я» в рисунках детей из неполных (разведенных) семей*, «Психологическая наука и образование» 2009, № 5, с. 47.

– себя и ребенка, то есть неполную; здесь также мы обращаем внимание на то, что в большей степени у таких детей формируется образ себя как родителя, а не себя как супруга.

В установках при создании собственной семьи наблюдаются существенные отличия и у взрослых, воспитанных в приемной семье. Так, С. О. Докучаева в своем исследовании говорит о следующих особенностях таких супругов: женщины, воспитанные в приемной семье, до замужества реже указывали целью своего брака «возможность заботиться о любимом человеке» и желание «иметь заботливого супруга, обеспечивающего комфортное существование», при этом сами чаще других были «готовы выполнять любую работу, не деля ее на мужскую и женскую», у них есть стремление к созданию семьи, но первоначальная установка выйти замуж «навсегда» после замужества вовсе исчезает. Для сохранения хороших отношений супругов и женщины, и мужчины из таких семей до заключения брака с существенным отрывом от других позиций называли «необходимость общих взглядов и интересов», оставляя практически без внимания такой важный прием, как «готовность идти на компромиссы», который был явно лидирующим у тех, кто вырос в полных семьях. Такие мужчины и женщины из приемных семей охотнее рассчитывают на помощь друзей, окружающих, готовы принять чью-то поддержку¹⁸.

Таким образом, семья образует единую систему координат для организующих и интегрирующих форм поведения в различных сферах жизни человека. основополагающее влияние на представление о будущей семье у подростка оказывает родительская семья, так как именно семья и родители служат образцами наблюдения и подражания для подростков. При этом как биологическая, так и приемная семья может оказать и негативное, и позитивное влияние. Но в большей степени, отсутствие в жизни подростка родителей говорит о негативном влиянии на образ будущей семьи. Нарушения в эмоциональной сфере и сфере общения со сверстниками, отсутствие заботы и любви в детстве, адекватных образцов для половой идентификации, отрицательное отношение к детству и родителям непосредственно отражаются в негативных высказываниях о мужчинах и женщинах, формируют искаженные представления о семье. Следствием этого является в большинстве случаев несчастливая семейная жизнь в будущем.

Формирование представлений о будущей семье у подростков, воспитывающихся в биологической семье, зависит от индивидуальных особенностей ребенка и его жизненного опыта в семье; психологических особенностей семьи как системы. Семья обладает для подростков из приемных семей высокой субъективной значимостью, однако связанные с этой сферой представления имеют идеализированный и мало реалистичный характер. Ориентация на создание собственной семьи в будущем и рождение детей актуализирует у таких подростков не ценностный, а потребностный уровень регуляции деятельности и направлена на компенсацию фрустрированных в родительской семье потребностей в безопасности и аффилиации.

Методы сбора данных

Целью данного исследования было изучение представлений о будущей семье у подростков, воспитывающихся в приемных и биологических семьях. В качестве основных

¹⁸ С. О. Докучаева, *Влияние родительской семьи...*, с. 32.

задач эмпирического исследования выступало эмпирическое выявление содержания представлений о будущей семье и установление их различий у подростков, воспитывающихся в приемных и биологических семьях. Объектом исследования выступали подростки, воспитывающиеся в приемных и биологических семьях, а предметом исследования – представления о будущей семье у подростков. В качестве основной гипотезы эмпирического исследования нами было сформулировано предположение о существовании различий в представлениях о будущей семье у подростков, которые воспитываются в биологических и приемных семьях.

В проведенном эмпирическом исследовании на территории Буда-Кошелевского района Республики Беларусь приняли участие 60 подростков 15-16 лет: 30 детей из полных биологических семей и 30 подростков из приемных семей, биологические родители которых лишены родительских прав (минимальный срок проживания подростков в приемных семьях – от 2 лет). Половой состав выборки: 17 мальчиков и 13 девочек, воспитывающихся в приемных семьях; а также 14 мальчиков и 16 девочек из биологических семей. В качестве методов эмпирического исследования использовались психологическое тестирование и анкетирование. С целью изучения *представлений о будущей семье у подростков* нами использовалась «Шкала семейной адаптации и сплоченности» (FACES-3) Д. Х. Олсона, Дж. Портнера, И. Лави, адаптированная М. Пере¹⁹. Опросник FACES-3 позволяет оценить три важнейших параметра семейного поведения – сплоченность, адаптация и коммуникация, которые интегрированы в «круговую модель», сформулированную Д. Олсоном.

Диагностика ценностных ориентаций подростков осуществлялась с помощью методики «Ценностные ориентации М. Рокича»²⁰ и позволила выявить терминальные и инструментальные ценности подростков. Система ценностных ориентаций определяет содержательную сторону направленности личности и составляет основу ее отношений к окружающему миру, к другим людям, к себе самой, основу мировоззрения и ядро мотивации жизненной активности, основу жизненной концепции.

Для изучения *представлений о семье у подростков* была разработана анкета «Моя будущая семья», содержащая 15 вопросов, которые были направлены на изучение представлений подростков о семье, их мотивации на создание будущей семьи, представлений о ролевой структуре будущей семьи, а также на выявление качеств идеального супруга.

Методы обработки данных

Для обработки полученных с помощью авторской анкеты данных использовался метод анализа качественных признаков и метод анализа частоты встречаемости ответа. Полученные эмпирические данные в дальнейшем были подвергнуты количественно-качественному и статистическому (U-критерий Манна-Уитни) анализу с применением пакета статистических программ Statistica 7.0.

Результаты исследования

¹⁹ Э. Г. Эйдемиллер, *Системная семейная психотерапия*, Санкт-Петербург 2002, с. 59–65.

²⁰ А. Г. Лидерс, *Психологическое обследование семьи*, Москва 2006, с. 310–313.

Изучение семейной сплоченности и семейной адаптации у подростков показало, что в целом подростки обеих подгрупп находятся в достаточно благоприятной семейной атмосфере, семьи характеризуются присутствием эмоциональных связей между членами семьи, гибким приспособлением семейной системы к изменениям.

Сравнение результатов показало, что у подростков из биологических семей выше показатели семейной сплоченности в семьях, семейной адаптации ($p < 0,05$), а среди испытуемых из приемных семей диагностируется и значительное количество подростков, у которых семейная сплоченность имеет разобщенную форму и семейная адаптация характеризуется ригидной формой. Такие семьи обладают низкими показателями эмоциональной связи родителей и детей, у них отсутствуют общие интересы, времяпрепровождение является разрозненным. При этом при возникновении стрессовой ситуации данная семейная система реагирует ригидно, то есть не в состоянии преодолеть эту ситуацию, предпочитая либо ее не замечать, либо усугублять ее последствия. Вероятно, это объясняется тем, что при обследовании подростки из приемных семей при выполнении теста ориентировались на две модели семьи: своей биологической и своей новой (приемной) семьи.

Анализируя сформированный образ «идеальной семьи», было установлено, что подростки, воспитывающиеся в приемных семьях, создают: все члены семьи всегда обращаются к друг другу за помощью, при этом в решении проблем не ориентируются на предложения детей («они маленькие», «ничего не знают»). Семья имеет множество друзей, и свободное время все проводят вместе. Лидерство в семье принадлежит одному человеку, домашние задания распределяются между всеми членами семьи. Дети самостоятельно выбирают форму поведения, и члены нашей семьи чувствуют себя очень близкими друг другу, при этом все советуются друг с другом при принятии решений. Подростки, воспитывающиеся в биологических семьях, также считают, что в семье должно быть равноправие, должна оказываться помощь, поддержка, досуг должен проводиться вместе. Однако они указывают, что члены семьи не должны иметь строго фиксированных поручения (должна быть взаимозаменяемость), а также при решении вопросов в семье мнение детей должно учитываться.

Изучение ценностных ориентаций подростков показало, что при создании своей семьи подростки из приемных семей, вероятно, будут ориентироваться на такие терминальные ценности, как «материально обеспеченная жизнь» (40 %), «здоровье» (13 %), «любовь», «свобода», «счастливая семейная жизнь» (только по 10 % подростков). Среди инструментальных ценностей преобладают «рационализм» (28 %), «самоконтроль» (24 %), «честность» (16 %) и «независимость» (13 %). Подростки, воспитывающиеся в биологической семье, ориентируются при создании семьи на такие терминальные ценности, как «материально обеспеченная жизнь» (28 %), «интересная работа», «любовь», «счастливая семейная жизнь», «уверенность в себе» (по 16 % респондентов). В качестве инструментальных ценностей выступают ценность «образования», «ответственности» и «честности» (по 20 % школьников).

Так, подростки и из приемных, и из биологических семей ориентируются на достижение материального благополучия, однако среди приемных детей этот показатель выше ($p < 0,05$). Это может быть связано с тем, что такие дети на протяжении своей жизни испытывали материальные трудности, поскольку в своей родной семье они как правило воспитывались в условиях неблагополучия (биологические родители респондентов лишены родительских прав), испытывали неудовлетворение своих базовых

потребностей (в еде, одежде, досуге). Предпочтение же этой ценности подростками из биологических семей может объясняться тем, что для современных молодых людей материальное благополучие является доминирующим, так как это есть отражение современной идеологии нашего общества. Например, подростки считают, что материальный достаток – это показатель успеха, популярности, что распространяется и на установки к созданию семьи.

Дети, воспитывающиеся в приемных семьях, считают, что необходимо стремиться к достижению таких ценностей как «здоровье», «любовь» и «свобода». На наш взгляд такие ценности как «здоровье» и «любовь» у этих подростков являются стремлением к тому, чего они были лишены и поэтому в своей будущей семье они хотят компенсировать этот недостаток. Только, как отмечают специалисты, дети, лишённые любви в детстве, могут никогда не научиться любить, став взрослыми: если ребенок чувствует себя незащищенным, если у него отсутствует базовое чувство доверия и безопасности, если его базовые потребности в безопасности, в любви, в принадлежности и в уважении не получают удовлетворения, то такой ребенок может в последующем вести себя эгоистично во взрослой жизни.

Отсутствие такой ценности как «интересная работа» и низкие показатели по выбору ценности «уверенность в себе» у подростков из приемных семей свидетельствует об их недостаточной личностной зрелости, о наличии инфантилизма и достаточно примитивной позиции по восприятию себя, а также о внутреннем конфликте ребенка, которое выражается в его несогласии с самим собой, в противоречивости его стремлений, когда одно его сильное желание противоречит другому, одна потребность мешает другой, о мотивации, в которой доминируют потребности, а общечеловеческие ценности остаются лишь известными, неприсвоенными.

Подростки из биологических семей обладают более развитой структурой «Я-концепции», они стремятся занять внутреннюю позицию взрослого человека, осознать себя в качестве члена общества, определить себя в мире, то есть понять себя и свои возможности наряду с пониманием своего места и назначения в жизни.

При выборе свойств и средств, которые необходимы для достижения целей (инструментальные ценности) подростки из приемных семей ориентируются на «рационализм», «самоконтроль» и «честность». Подростки из биологических семей ориентируются на «образование», «ответственность», «честность», «самоконтроль», «терпимость», «жизнерадостность». То есть у этих подростков диапазон свойств и средств, которые должны присутствовать в будущей семье более широкий. У подростков из приемных семей отсутствуют свойства личности, которые основываются на проявлении эмоционально-доверительных, искренних, эмпатийных качеств.

Подростками из биологических семей выше оценены такие жизненные ценности, как «активная деятельная жизнь», «жизненная мудрость», «интересная работа», «красота природы и искусства», «любовь», «наличие хороших и верных друзей», «общественное признание», «познание», «продуктивная жизнь», «развитие», «счастливая семейная жизнь», «счастье других», «творчество», «аккуратность», «воспитанность», «высокие запросы», «жизнерадостность», «исполнительность», «образование», «ответственность», «смелость в отстаивании своего мнения», «твердая воля», «терпимость», «широта взглядов», «честность», «ценностные ориентации», «эффективность в делах» и «чуткость» ($p < 0,05$). У подростков из приемных семей значимо выше такие ценности, как «здоровье», «материально обеспеченная жизнь», «развлечения», «свобода», «уверенность в себе», «независимость», «непримиримость», «рационализм», «самоконтроль» ($p < 0,05$).

У подростков, оставшихся без попечения родителей, образ реальной семьи отличается фрагментарностью, недостаточной гибкостью. В его содержании преобладают социальные характеристики, психологическое содержание этого образа включает в себя реалистичные представления об основных особенностях семейной системы, что связано с детерминацией этого образа личным опытом жизни детей в биологической семье. Образ идеальной семьи отличается сформированностью, гибкостью и недостаточной степенью реалистичности, в его содержании представлены социальные и психологические характеристики семейной системы. Этот образ детерминирован компенсаторными механизмами реагирования детей, родители которых лишены родительских прав, на сложившуюся жизненную ситуацию.

Подростки из приемных и биологических семей стремятся идеализировать свои будущие семейные отношения, ориентируясь на принцип «у меня все будет иначе, лучше». При этом данный принцип наблюдается и у подростков, у которых в семье имеет место гармония детско-родительских отношений и в целом гармонично функционирует семейная система. На наш взгляд, такая идеализация может быть обусловлена возрастным периодом.

Для обследуемых подростков обеих групп характерно позитивное восприятие своей будущей семьи. Наиболее активно подростки нацелены на достижение материального благополучия в семье, на поиск внешне привлекательного будущего супруга (супруги) на основе любви. Содержание этих представлений определяются задачами развития подросткового возраста (представления об образе своего будущего супруга, отношениях в семье) и особенностями функционирования родительской семьи. При этом представления подростков о будущей семье были более позитивны, чем представления о функционировании семьи (особенности взаимодействий, коммуникативных процессов, уважения, взаимопомощи, решения конфликтов).

Выводы

Полученные результаты позволяют подтвердить наше предположение о том, что в представлениях о будущей семье у подростков из биологических семей и подростков из приемных семей существуют различия.

Представление о будущей семье можно понимать как результат обобщения образов взрослых (матери и отца), с которыми у ребенка существуют или существовали тесные отношения. Этот образ возникает у ребенка в процессе взаимодействия со значимыми взрослыми, в атмосфере любви и принятия ребенка, и является для ребенка тем интрапсихическим образцом, на основе и под воздействием которого у него формируются основные компоненты личности и модели поведения при создании своей будущей семьи.

Будущая семья обладает для подростков из приемных семей высокой субъективной значимостью, однако их представления имеют идеализированный, мало реалистичный характер. Ориентация на создание собственной семьи в будущем актуализирует у таких подростков не ценностный, а потребностный уровень регуляции деятельности и направлена, вероятно, на компенсацию фрустрированных в родительской семье потребностей в безопасности и аффилиации.

Формирование позитивных представлений о будущей семье у подростков, воспитывающихся в приемных и биологических семьях, должно способствовать выработке более адекватных и реалистичных образов своей будущей семьи и семейной жизни. А

работа с подростками, воспитывающимися в приемных семьях, также должна быть направлена на уменьшение негативных последствий воздействия родительской семьи на личность ребенка. При этом приемным родителям необходимо акцентировать внимание на установление эмоционального контакта с приемным ребенком, который будет способствовать созданию ролевого и психологического пространства для приемного ребенка в семейной системе.

Литература

- Алфеева Е.В., *Изучение представлений о будущей семье у подростков из полных и неполных семей и детских домов с помощью методики «Рисунок семьи» в модификации Корман*, [в:] *Семья и родительство – XXI век*, ред. Р.В. Овчарова, КГПУ, Курган 2009, с. 75–80.
- Бессчетнова О.В., *Приемная семья: сущность, проблемы, перспективы развития*, Наука, Саратов 2007.
- Бубнов Ю.М., *Идеальные образы мужчины и женщины в сознании современной молодежи*, [в:] *Социология половых различий и супружеской совместимости*, НАРБ, Минск 1998, с. 45–63.
- Гаганова Т.И., *Образ семьи в картине мира воспитанников детского дома*: автореф. дисс. канд. психол. наук, МГИП, Москва 2009.
- Докучаева С.О., *Влияние родительской семьи на построение супружеской семьи в следующем поколении*, «Психологическая наука и образование» 2005, № 3, 28–34.
- Евсеева А.Н., *Психологический климат семейного общения как фактор развития Я-концепции ребенка*: дисс. канд. психол. наук, Нижний Новгород 2000.
- Иванова Н.П., Заводилкина О.В., *Дети в приемной семье*, Дом, Москва 1998.
- Кулиш О.Г., *Образ семьи и развитие самосознания у детей дошкольного, младшего школьного и подросткового возрастов*, «Возрастная психология» 2005, № 6, 39–46.
- Лангмейер Й., Матейчек, З., *Психическая депривация в детском возрасте*, МГУ, Москва 1998.
- Лидерс А.Г., *Психологическое обследование семьи*, Академия, Москва 2006.
- Недогогина Н.В., *Формирование положительного образа семьи у социальных сирот подросткового возраста в условиях приюта*: дис. ... канд. психол. наук, Ижевск 2006.
- Ослон В.Н., *Жизнеустройство детей-сирот. Профессиональная замещающая семья*, Генезис, Москва 2006.
- Печникова Л.С., Жуйкова Е.Б., *Приемные семьи в пространстве детско-родительских отношений*, «Журнал психологических исследований» 2008, № 2, 19–26.
- Соколикова Н.М., *Отражение «образа-Я» в рисунках детей из неполных (разведенных) семей*, «Психологическая наука и образование» 2009, № 5, 45–50.
- Терехина С.А., *Образы родительской и будущей семьи у девочек-подростков с делинквентным поведением*: автореф. дис. ... канд. психол. наук, МГПУ, Москва 2007.

- Фурманов И.А., Аладьин А.А., Фурманова Н.В., *Психологическая работа с детьми, лишенными родительской опеки*, Тесей, Минск 2007.
- Шубина А.С., *Исследование системных характеристик образа семьи у детей, оставшихся без попечения родителей*, [в:] *Материалы XIV Международной конференции молодых ученых*, ПГПУ, Пермь 2011, с. 23–34.
- Щербакова А.М., *Формирование у подростков представлений о семье и роли родителей – основное направление работы по профилактике воспроизводства социального сиротства*, «Вопросы психического здоровья детей и подростков» 2007, № 1, 39–45.
- Эйдемиллер Э.Г. (ред.), *Системная семейная психотерапия*, Питер, Санкт-Петербург 2002.

STRESZCZENIE

Natalia Smirnova

Wyobrażenia nastolatków adoptowanych i wychowujących się w rodzinach biologicznych na temat przyszłej rodziny

W artykule przedstawiono rezultaty analizy pojęcia o przyszłej rodzinie nastolatków adoptowanych i wychowujących się w rodzinach biologicznych. Pomysły dotyczące przyszłej rodziny są ogólnym elementem obrazu świata każdego dziecka. Autorka pokazuje specyfikę konkretnej treści wyobrażeń o przyszłości rodziny u młodzieży w rodzinach zastępczych i biologicznych. Wyniki badań pokazują, że młodzież widzi przyszłość swojej rodziny jako rodzinę szczęśliwą, w której obecne są dzieci, wzajemny szacunek, życzliwość i piękno. Wypowiedzi reprezentacji młodzieży z rodzin z niekorzystnej relacji rodzic–dziecko w przeszłości, odzwierciedlają ich osobiste doświadczenie w pracy z rodzicami. Dzieci dorastające w rodzinach zastępczych, koncentrując się na pragmatycznym, racjonalnym podejściu do obrazu rodziny w przyszłości, pamiętają, aby wskazać na obecność w rodzinie miłości do dzieci. Funkcje te pozwalają na wykorzystanie wyników zapobiegawczych i naprawczych opieki psychologicznej dla młodzieży w celu zwiększenia elastyczności systemu rodzinnego w rodzinie zastępczej, a także do tworzenia przyszłych pozytywnych obrazów rodziny u młodzieży i tworzenia psychologicznego przygotowania do małżeństwa.

Słowa kluczowe: rodzina, rodzina biologiczna, rodzina zastępcza, pojęcie rodziny, wizerunek rodziny, młodzież, relacja rodzic–dziecko.

Светлана Устименко (Svetlana Ustimenko)

Instytut Pedagogiczny Państwowego Uniwersytetu w Krzywym Rogu, Ukraina
(Криворожский педагогический институт Государственного высшего учебного
учреждения «Криворожский национальный университет», Украина)
e-mail: ola-49@bigmir.net

Возрастная динамика ценностных ориентаций школьной и студенческой молодежи Украины

SUMMARY

Age dynamics of the value orientations of the school and students in Ukraine

The article presents the results in learning of Ukrainian youth's value orientations by means of M.Rokeach's methodology, which allows to reveal terminal (values-objectives) and instrumental (values-methods) value orientations. The pupils of 10-th and 11-th forms and the students of three courses participated in the research. It gave the opportunity to implement the comparative analysis of young people's of various age categories system of values. It was revealed in the course of the research work that independently of age terminal values priority are family values and health. With the age the role of socially oriented values is increasing, the active life is becoming more important. There are differences in the structure of instrumental values which are demonstrated by means of methods changing, by which the values-objectives can be achieved: the high school students give preference to moral-and-ethical ones, and students of higher school – to professionally notable. The taken research allowed to find out the peculiarities and structure of modern Ukrainian pupils and students value orientations, to monitor age differences of dynamic aspects of interviewees value system. The current results characterize the dynamics of value orientations while transition period from pupils to students age and allow to speak about the domination of private values over social ones among Ukrainian youth, about priority of mental and ethical values among senior pupils and professional values among students, and also about their causation of the complex of universal, age-related and professional causes. The transition from one age stage to another is characterized by the social situation development changing, new relation system with the world, which leads to the changes in the individual value sphere, which are improved by dates obtained in the research.

Key words: value orientation, jewelry-goals, valuables-measures students sphere, the sphere of the students, the dynamics of value orientation.

Некоторые ценности приобретаются вместе с общей культурой, но я думаю, что самым важным ценностям мы учимся тогда, когда заглядываем в глубины своей собственной души.

М. Клееланд.

Введение

Современное украинское общество находится на стадии трансформации, которая характеризуется кардинальными изменениями в экономической, политической, духовной жизни страны. Происходящие изменения имеют все признаки кризисного этапа развития и являются тем социокультурным контекстом, который становится условием социализации современной украинской молодежи и определяет особенности социальной адаптации личности. Существенные изменения в системе социальных ценностей, наличие в гражданском обществе противоположных и даже взаимоисключающих исторических и социокультурных ценностей, переоценка норм, идеалов, ценностей на уровне индивидуального сознания представляют собой те факторы, которые влияют на становление ценностных ориентаций подрастающего поколения и определяют противоречивые тенденции в сознании и поведении современной молодежи.

Как известно, юношеский возраст – это период личностного и профессионального самоопределения, активного становления морального сознания, формирования мировоззренческих установок, возникновения автономной системы ценностей. Характерной особенностью юношеского возраста, согласно Л. Колбергу, является достижение постконвенционального уровня развития морального сознания, ориентированного на усвоение общечеловеческих этических принципов. Являясь свидетелями попрания чести и достоинства граждан, отсутствия гарантии реализации права на труд, резкого расслоения общества по имущественному признаку, неэффективности правовой системы в обеспечении прав людей, молодые люди испытывают недоверие до существующей системы ценностей и оказываются в ситуации маргинальной личности, что значительно осложняет процесс их социализации.

Исследование особенностей становления морального сознания у современного молодого поколения украинцев представляется актуальным, поэтому целью данного исследования стало изучение структуры ценностных ориентаций старшекласников и студенческой молодежи.

Анализ исследований по теме

Важным аспектом процесса социализации личности, который позволяет соотносить ее поведение и деятельность с нормами и интересами общества, являются ценности.

Ценности – понятие многоаспектное и соответственно трактуется по-разному: то рассматривается как общественный идеал, то как его конкретное воплощение в виде продуктов материальной и духовной культуры, то как структурный компонент направленности личности. Чаще всего в психологии ценности рассматриваются именно в связи с направленностью личности, содержательную сторону которой они образуют

и составляют основу ее отношений к действительности¹. Основы такого понимания ценностей заложены С.Л. Рубинштейном в его понятии о динамической тенденции как проявления направленности личности; В.Н. Мясищевым, согласно которому, личность являет собой систему сознательных отношений к окружающему миру, определяющих ее деятельность; Б.Г. Ананьевым, указывающим, что центром личности являются ценностные ориентации, жизненная направленность или мотивация поведения; Л.И. Божович, подчеркивающей роль нравственных позиций и мотивов поведения формирующейся личности; В.А. Ядовым в его положении о иерархически организованной системе диспозиций личности². Ценность рассматривается как показатель значимости чего-либо для человека и в этом контексте она соотносится с понятием личностного смысла (А.Н. Леонтьев) как индивидуального отражения отношения личности к значимым объектам, в том числе к социальным нормам, ценностям, идеалам. Направленность личности на те или иные ценности, по мнению Б.Г. Ананьева, составляет ее ценностные ориентации. Выделяют три вида ценностей:

- материальные, к которым относятся прежде всего те материальные блага, которые обеспечивают определенный уровень комфорта;
- социально - политические, включающие в себя свободу, равенство, справедливость и т.д.;
- духовные, имеющие отношение к образованию, науке, искусству³.

Важнейшими характеристиками ценностных ориентаций, как указывает С.С. Бубнова, является их многоуровневость, проявляющаяся в иерархичности строения, и многомерность, заключающаяся в обусловленности их содержательных аспектов разными типами и формами социальных отношений. Автор выделяет три иерархических уровня в системе ценностных ориентаций:

- наиболее обобщенные, абстрактные ценности: духовные, социальные, материальные, которые в свою очередь дифференцируются следующим образом: духовные включают в себя эстетические и гуманистические; социальные заключаются в ценности социального уважения, социальной активности; материальные сводятся к материальным блага;
- ценности, закрепляющиеся в жизнедеятельности и проявляющиеся как свойства личности: общительность, любознательность, активность и др.;
- наиболее характерные способы поведения личности как средства реализации и закрепления ценностей-свойств.

В данном исследовании прослеживается четкая возрастная динамика структуры ценностных ориентаций, их связь со свойствами личности и ее принадлежностью. Так, по данным автора, структура ценностных ориентаций школьников чрезвычайно динамична и подвергается качественному изменению в течение каждых 1,5–3 лет, струк-

¹ Психология. Словарь, А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский (ред.), Москва 1990, с. 442.

² См.: Б.Г. Ананьев, *Человек как предмет познания*, Москва 1980, с. 124–179; Л.И. Божович, *Личность и ее формирование в детском возрасте*, Москва 1968, с. 82; В.Н. Мясищев, *Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека*, [в:] *Психологическая наука в СССР*, Москва 1960, с. 126; С.Л. Рубинштейн, *Основы общей психологии*, Москва 1989, т. 1, с. 104–107.

³ Б.Г. Ананьев, *Человек как предмет...*, с. 146.

тура ценностных ориентаций студенческой молодежи характеризуется возрастной закономерностью и затем – профессиональной принадлежностью⁴.

В ценностной сфере личности выделяют содержательную и динамическую стороны, первая из которых характеризуется совокупностью ценностных ориентиров, представлений, идеалов, норм, а вторая проявляется в тех изменениях, которые происходят в процессе социализации, личностного самоопределения, становления моральной сферы самосознания. Проблема становления ценностных ориентаций современных молодых людей не осталась без внимания украинских исследователей. Ей посвящены работы В. Белогур, О. Трухан, Л. Чаговец, Я. Поторий, Н. Олейник, Е. Ященко и др.⁵

В ценностных ориентациях выделяются три аспекта: субъективный, интернационный и объективный. Первый заключается в приобретении опыта, самопознании, духовном развитии, рефлексии. Сущностью интернационного аспекта ценностных ориентаций являются хорошие отношения с людьми, дружба, сочувствие, взаимопомощь, то есть те ценности, которые приобретаются в процессе взаимодействия с другими людьми. Содержанием объективного аспекта являются приобретенные социальные и материальные блага, привилегии, слава, культурное окружение.

В исследованиях выявлено, что примерно половина исследуемых школьников положительно оценивают изменения, происходящие в Украине (46,9%), остальные (52,1%) относятся к ним со значительной долей недоверия и скепсиса. Отмечаются значительные сдвиги в содержательной части ценностных ориентаций, происшедшие за время движения Украины в сторону демократических преобразований, которые проявляются в росте национального самосознания, ориентации на религиозные ценности. Отмечается также, что в качестве терминальных ценностей старшеклассники в первую очередь выделяют здоровье, счастливую семейную жизнь, любовь, хороших и верных друзей. Они убеждены в том, что предпочтительными для реализации своих жизненных целей являются такие черты личности, как воспитанность, ответственность, честность и жизнерадостность⁶.

Значительный рост религиозных ценностей среди школьников отмечает А.А. Реан, ссылаясь на исследования М. Челдова (1998), по данным которого 64% подростков верят в магию, астрологию, хиромантию и другие оккультные науки⁷. Вряд ли в этом случае можно говорить о религиозных ценностях, скорее речь идет о любопытстве подростков по отношению к тем явлениям, которые не получили достаточного научного объяснения. С другой стороны нельзя не отметить существенную активизацию

⁴ С. С. Бубнова, *Ценностные ориентации как многомерная и нелинейная система*, “Психологический журнал” 1999, № 5, с. 43.

⁵ См.: В. Білогур, *Світоглядні орієнтації сучасної студентської молоді: теоретико-методологічний аспект*, “Вища освіта України” 2011, №2, с. 88–93; Н. Олійник, *Динаміка та розвиток ціннісно-життєвих орієнтацій у старшокласників*, “Психолог”, 2007 № 1, с. 11–15; Я. І. Поторій, *Особливості ціннісно-мотиваційної сфери студентів*, “Практична психологія та соціальна робота” 2002, № 2, с. 36–39; О. Трухан, *Психологічний аналіз життєвих цінностей студентів різних професійних напрямків*, “Практична психологія та соціальна робота” 2009, №12, с. 52–57; Л. Чаговец, *Особливості ціннісних орієнтацій старшокласників*, “Психолог” 2009, №2, с.11–13; Е. Ф. Ященко, *Исследование ценностно-смыслового аспекта самоактуализации студентов*, “Вопросы психологии” 2007, № 1, с. 80–91.

⁶ Л. Чаговец, *Особливості ціннісних...*, с. 11.

⁷ А. А. Реан (ред.), *Психология подростка*, Санкт-Петербург–Москва 2003, с. 90.

религиозных организаций, которые стараются наполнить сознание подрастающего поколения новым, религиозным содержанием. Тенденцию к росту духовно-религиозных ценностей в системе мировоззренческих приоритетов молодежи отмечают и украинские исследователи. Особенности ценностно-мотивационной сферы студенческой молодежи характеризуются системой общечеловеческих ценностей, в которой ведущее место занимают здоровье, любовь, семья, свобода⁸.

В исследовании О. Трухан выявлены отличия в структуре ценностных ориентаций та жизненных смыслов студенческой молодежи в зависимости от профессиональной направленности, гендерных особенностей и особенностей воспитания в семье. Кроме того, в данном исследовании установлено, что материальное благополучие не является приоритетной ценностью в иерархичной ценностной системе, доминирующими ценностями выявились общечеловеческие (свобода, справедливость, правда, познание) и семейные ценности (любовь, счастливая семейная жизнь, здоровье). Оппозицию к этим ценностям представляют деньги, выгода, материальное благополучие, высокий социальный статус и управление людьми⁹. Причем первые три ранговых места – семья, любовь, ум не зависят от профессиональной направленности респондентов. Аналогичные исследования приоритетных ценностей российских студентов, по данным публикаций, выявили противоположную картину. Так, в исследовании В.С. Собкина и Н.И. Кузнецовой (1998) отмечается, что среди приоритетных ценностей молодых россиян первое место занимает материальное благополучие, второе – успешная профессиональная деятельность, третье – успешная политическая карьера¹⁰. Материальное благополучие как приоритет в системе ценностных ориентаций студентов-юристов, студентов-экономистов и работающей молодежи отмечает и российский исследователь С.С. Бубнова¹¹.

Складывается впечатление, что российским студентам более свойственен прагматизм, а украинское студенчество более ориентировано на морально-этические, общечеловеческие ценности, что вполне соотносится с одной стороны с ментальными особенностями украинского народа, такими как кордоцентричность, преобладание чувственного компонента над волевым, а с другой стороны – с демократическими преобразованиями и направленностью образовательной системы на формирование гуманистических идеалов. Однако для более основательных выводов необходимы дополнительные исследования. Обобщая результаты проведенных указанных авторами исследований, можно выделить следующие тенденции в развитии содержательной и динамической стороны ценностных ориентаций школьной и студенческой молодежи:

- структура ценностных ориентаций определяется возрастными закономерностями;
- зависимость ценностных ориентаций от гендерных, профессиональных особенностей и условий семейного воспитания;
- рост религиозных ценностей в иерархической системе ценностных ориентаций;
- преобладание морально-этических ценностей над материально-гедонистическими у украинских школьников и студентов.

⁸ Я.І. Поторій, *Особливості ціннісно-мотиваційної...*, с. 36–39.

⁹ О. Трухан, *Психологічний аналіз життєвих цінностей студентів різних професійних напрямків*, “Практична психологія та соціальна робота” 2009, № 12, с. 57.

¹⁰ *Психологія підлітка...*, с. 90.

¹¹ С.С. Бубнова, *Ценностные ориентации...*, с. 43.

Таким образом, современные молодые люди избирательно и достаточно критично относятся к социокультурным ценностям старшего поколения, что усложняет механизмы передачи ценностей от поколения к поколению, но они проявляют в большей мере готовность к ценностно-преобразующей активности.

Анализ исследований украинских психологов показал, что предметом их изучения были содержательные аспекты ценностных ориентаций и жизненных смыслов школьников и студенческой молодежи, но не прослеживалась их возрастная динамика, а как известно, при переходе от школьного возраста к студенческому существенно меняется социальная ситуация развития, происходят качественные изменения в сфере самосознания, обусловленные включением в новые институты социализации, активность направляется на освоение новых аспектов деятельности, связанной с профессиональным выбором и выбором жизненного пути. В соответствии с новой жизненной позицией должны происходить и определенные изменения в ценностных ориентациях личности, что и обусловило интерес к этой проблеме.

Методы исследования

Целью данного исследования было проследить возрастную динамику ценностных ориентаций современной украинской молодежи. В исследовании принимали участие 175 человек, которые в возрастном отношении распределились таким образом: 15-16-летних (десятый класс) – 40; 16-17-летних (одиннадцатый класс) – 30 учащихся; 17-18-летних (первый курс) – 35 студентов; 18-19-летних (второй курс) – 38 человек; 19-20 –летних (третий курс) – 32 студента. Все испытуемые старшеклассники являются учениками общеобразовательных школ города Кривого Рога, а студенты учатся в Криворожском педагогическом институте.

Для диагностики структуры ценностных ориентаций использовалась методика М. Рокича, которая предполагает прямое ранжирование списка ценностей, состоящего из 18 терминальных и 18 инструментальных ценностей, которые принято соответственно называть ценностями-целями и ценностями- средствами. Обработка полученных данных осуществлялась следующим образом: сначала определялись средние значения по каждой из 18-ти ценностей-целей и ценностей-средств по каждой из выборок, а затем на основании полученных значений определялось рейтинговое место каждой из ценностей и проводилось сравнение ценностей школьников и студентов.

Результаты исследования

Итоги исследования представлены в таблицах 1–3. Первая и вторая таблицы отражают содержательные аспекты ценностных ориентаций респондентов, представленные ценностями-целями и ценностями – средствами. Третья таблица отражает динамику ценностных ориентаций испытуемых. В таблицах 1–2 представлены терминальные и инструментальные ценности по вертикали, а по горизонтали – ранговые места этих ценностей по выборке в целом, а также по каждой из возрастных выборок в отдельности. При анализе представленных в таблице данных обращает на себя внимание тот факт, что во всех возрастных категориях первые три рейтинговые места в системе ценностей как старшеклассников, так и студентов занимают здоровье, счастливая семейная жизнь

и любовь. Приоритет указанных ценностей, как показывают проведенные в Украине исследования, является неизменным независимо от регионов страны.

Несколько удивляет, что здоровье выходит на первое место среди ценностей молодежи, ведь юности не свойственно проявлять усиленную озабоченность состоянием своего здоровья. Вероятно сложившаяся ситуация объясняется последствиями чернойбыльской катастрофы, ростом онкологических заболеваний, туберкулеза, СПИДа и низким уровнем та дороговизной медицинского обслуживания в стране. Все эти обстоятельства могут определять высокую рейтинговую значимость здоровья в молодежной среде.

Высокое рейтинговое место счастливой семейной жизни может обуславливаться, на наш взгляд, исторически сложившимися традициями семейного воспитания, нашедших отражение в народной педагогике, а также сложившейся ситуацией в стране, где количество разводов превышает количество заключаемых браков и высоким процентом украинцев, работающих за пределами страны и не имеющих возможности совместного проживания со своими детьми.

Таблица 1. Рейтинговые показатели иерархичной структуры ценностных ориентаций (терминальные ценности)

Ценности	Ранговые места					
	Вся выборка N = 175	10 кл N = 40	11 кл N = 30	1 курс N = 35	2 курс N = 38	3 курс N = 32
Активная деятельная Жизнь	4	9	4	5	4	4
Жизненная мудрость	17	18	16	14	16	17
Здоровье	1	1	1	1	1	1
Интересная работа	8	11	12	12	9	6
Красота природы	11	14	12	10	10	10
Любовь	3	3	3	3	2	3
Материально обеспеченная жизнь	13	4	10	16	14	15
Наличие хороши и верных друзей	5	5	6	4	5	7
Общественное признание	12	12	17	9	12	9
Познание	7	6	11	11	8	13
Продуктивная жизнь	14	15	13	13	13	12
Развитие	10	13	14	8	6	11
Развлечения	18	10	18	17	18	18
Свобода	6	8	7	6	7	5
Счастливая семейная жизнь	2	2	2	2	3	2
Счастье других людей	16	16	15	15	15	14
Творчество	9	17	9	7	11	8
Уверенность в себе	15	7	8	18	17	16

Источник: Разработано автором.

Ценность любви связана с особенностями возрастного развития в первую очередь. Достаточно рейтинговыми оказались такие ценности как «активная деятельная жизнь», «наличие хороших и верных друзей», «свобода».

Срединное положение в структуре ценностных ориентаций занимают «познание», «интересная работа», «творчество», «развитие» - соответственно с седьмого по десятое место. К сожалению, такие ценности как «красота природы», «продуктивная жизнь», «счастье других людей» оказались не рейтинговыми среди молодежи, что говорит о преобладании семейных ценностей над социальными. Наименее рейтинговыми выявились развлечения (необременительное времяпровождение, отсутствие обязанностей), жизненная мудрость как достаточно абстрактное понятие для данных возрастных категорий. В таблице 2 показана структура инструментальных ценностей.

Согласно методике М. Рокича инструментальные ценности характеризуют убеждения в том, что определенный образ действия или свойство личности являются предпочтительными в тех или иных ситуациях. Анализ приведенных в таблице данных свидетельствует о том, что в целом по выборке предпочтение отдается таким ценностям как «воспитанность», «ответственность», «твердая воля», «жизнерадостность». Самые низкие рейтинговые места отведены «чуткости», «аккуратности», «исполнительности», «непримиримости к недостаткам». Полученные результаты соотносятся с данными других исследователей и выражают общую тенденцию в системе инструментальных ценностей украинских школьников и студентов.

Таблица 2. Рейтинговые показатели структуры ценностных ориентаций
(инструментальные ценности)

Ценности	Ранговые места					
	Вся выборка N = 175	10 кл N = 40	11 кл N = 30	1 курс N = 35	2 курс N = 38	3 курс N = 32
Аккуратность	17	17	18	10	18	17
Воспитанность	1	2	1	1	1	1
Высокие запросы	13	11	15	16	11	11
Жизнерадостность	4	3	3	9	3	5
Исполнительность	16	16	14	11	17	15
Независимость	12	7	13	12	12	16
Непримиримость к недостаткам	15	12	16	15	13	12
Образованность	5	6	8	7	6	3
Ответственность	2	4	5	4	2	2
Рационализм	14	13	12	14	14	13
Самоконтроль	11	14	6	13	10	9
Смелость	10	15	11	6	8	7
Твердая воля	3	8	2	2	4	6
Терпимость	8	5	7	8	9	14
Широта взглядов	7	10	9	5	7	8
Честность	9	1	4	17	15	10
Эффективность	6	9	10	3	5	4
Чуткость	18	18	17	18	16	18

Источник: Разработано автором.

С целью проведения сравнительного анализа представим рейтинговые показатели по школьникам и студентам отдельно. Данные отражает таблица 3. Сопоставление инструментальных ценностей старшеклассников и студентов выявило отличия в таких ценностях как «высокие запросы», «смелость», «образованность», «ответственность», «твердая воля», «эффективность», рейтинговые места которых значительно увеличились в системе ценностей студенческой молодежи по сравнению со школьниками, то есть по всем этим ценностям прослеживается тенденция роста рейтинга в связи с возрастом, существенное снижение коснулось таких ценностей как, «терпимость», «честность» и «чуткость», показатели которых снизились в пределах от 3-х до 13-ти рангов. Снижение рейтинга «терпимости» логично соотносится с ростом рейтинга «непримиримости к недостаткам», а падение рейтинга «честности» и «чуткости» говорит о недооценке их студентами, что весьма нежелательно для будущих педагогов.

Таким образом, в структуре инструментальных ценностей с переходом в студенческий возраст происходит переструктурирование системы ценностных ориентаций. Если в структуре инструментальных ценностей школьников на более высоких ранговых местах представлены «честность», «жизнерадостность», «терпимость», «чуткость», которые характеризуют личностные качества, то в структуре ценностей студентов более представлены «образованность», «ответственность», «смелость», «твердая воля», «эффективность», которые являются профессионально-значимыми качествами. Кроме того, из проведенного сопоставления видно, что старшеклассники отдают предпочтение этическим качествам, а студенты более прагматичным, более направленным на достижение цели, то есть более характеризующимися образом действия, что связано, на наш взгляд, с характером деятельности студентов по овладению профессиональными умениями и навыками.

Таблица 3. Сравнительная таблица ранговых мест ценностных ориентаций старшеклассников и студентов

Виды ценностей	Ранговые места		Виды ценностей	Ранговые места	
	Тип выборки			Тип выборки	
Терминальные	Шк-ки N=70	Студенты N=105	Инструментальные	Шк-ки N=70	Студенты N=105
Активная деятельная жизни	5	4	Аккуратность	18	17
Жизненная мудрость	18	16	Воспитанность	1	1
Здоровье	1	1	Высокие запросы	15	11
Интересная работа	10	9	Жизнерадостность	3	6
Красота природы	12	10	Исполнительность	17	16
Любовь	3	3	Независимость	10	12
Материально обеспеченная жизнь	6	15	Непримиримость к недостаткам	16	11
Хорошие и верные друзья	4	5	Образованность	7	5
Общественное признание	16	11	Ответственность	4	2
Познание	9	12	Рационализм	13	14
Продуктивная жизнь	14	13	Самоконтроль	11	10
Развитие	13	8	Смелость	14	8

Развлечение	15	18	Твердая воля	5	3
Свобода	7	6	Терпимость	6	9
Счастливая семейная жизнь	2	2	Широта взглядов	8	7
Счастье других людей	17	14	Честность	2	15
Творчество	11	7	Эффективность	9	4
Уверенность в себе	8	17	Чуткость	12	18

Источник: Разработано автором.

Сравнительный анализ терминальных ценностей старшеклассников и студентов позволяет выявить некоторые отличия в иерархии ценностей, наиболее существенные среди которых касаются таких ценностей как «материально обеспеченная жизнь», «общественное признание», «развитие», «счастье других людей», «творчество» и «уверенность в себе» - разница в рейтинговых местах которых составляет от пяти до девяти рангов. Достаточно высокое рейтинговое место «уверенности в себе» среди ценностей старшеклассников может объясняться особенностями возрастного развития, поскольку ранний юношеский возраст характеризуется поиском своей идентичности, смысложизненных ориентиров, что не исключает внутреннюю противоречивость, поэтому достижение внутренней гармонии может представлять для них определенную ценность. В студенческие годы личностное и профессиональное самоопределение становится уже свершившимся фактом, что свидетельствует о большей целостности личности и ценность уверенности в себе как внутренней непротиворечивости, гармонии снижается. В студенческие годы, как видно из таблицы, повышается ранг таких ценностей как «общественное признание», «развитие», «счастье других людей», «творчество», что свидетельствует о новой жизненной позиции студенчества, более активном включении в систему социальных связей и усвоении ценностей общества, которые начинают превалировать над индивидуалистическими ценностями.

Таким образом, имеются основания говорить об отличиях иерархической структуры ценностных ориентаций старшеклассников и студентов, что определяется тенденциями возрастного развития и профессиональным становлением. Однако, преобладание в структуре ценностных ориентаций как школьников, так и старшеклассников одних и тех же ценностей, которые занимают ведущие рейтинговые места, говорит об их обусловленности единством социокультурных, национальных и общечеловеческих факторов.

Выводы

Проведенное исследование содержательных и динамических аспектов ценностных ориентаций украинских школьников и студентов позволило сделать следующие выводы:

В структуре ценностных ориентаций всех испытуемых в возрасте от 16-ти до 20-ти лет преобладают такие ценности, как здоровье, счастливая семейная жизнь, любовь, активная деятельная жизнь, которые занимают первые рейтинговые места.

В структуре ценностных ориентаций украинских школьников и студентов приоритетными являются личностно-ориентированные ценности, хотя значение социально-ориентированных ценностей возрастает в студенческие годы.

В структуре инструментальных ценностей старшеклассников в большей степени представлены морально-этические качества личности, а в студенческом возрасте профессионально-значимые качества, что является следствием процесса социализации в ходе профессионального обучения в вузе.

Структура ценностей испытуемых детерминирована в первую очередь действием социокультурных, затем возрастных и профессиональных факторов.

Литература

- Ананьев Б.Г., *Человек как предмет познания*, Педагогика, Москва 1980.
- Білогур В., *Світоглядні орієнтації сучасної студентської молоді: теоретико-методологічний аспект*, "Вища освіта України" 2011, №2, 88–93.
- Божович Л.И., *Личность и ее формирование в детском возрасте*, Просвещение, Москва 1968.
- Бубнова С.С., *Ценностные ориентации как многомерная и нелинейная система*, "Психологический журнал" 1999, № 5, 38–44.
- Мясищев В.Н., *Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека*, [в:] *Психологическая наука в СССР*, Москва 1960.
- Олійник Н., *Динаміка та розвиток ціннісно-життєвих орієнтацій у старшокласників*, "Психолог" 2007, № 1, 11–15.
- Петровский А.В., Ярошевский М.Г. (ред.), *Психология. Словарь*, Политиздат, Москва 1990.
- Поторій Я.І., *Особливості ціннісно-мотиваційної сфери студентів*, "Практична психологія та соціальна робота" 2002, № 2, 36-39.
- Реан А.А. (ред.), *Психология подростка*, Прайм-Еврознак, Санкт-Петербург–Москва 2008.
- Рубинштейн С.Л., *Основы общей психологии*, т. 1, Педагогика, Москва 1989.
- Трухан О., *Психологічний аналіз життєвих цінностей студентів різних професійних напрямків*, "Практична психологія та соціальна робота" 2009, №12, 52–57.
- Чаговец Л., *Особливості ціннісних орієнтацій старшокласників*, "Психолог" 2009, №2, 11–13.
- Яценко Е.Ф., *Исследование ценностно-смыслового аспекта самоактуализации студентов*, "Вопросы психологии" 2007, № 1, 80–91.

STRESZCZENIE

Svetlana Ustimenko

Dynamika wiekowa przy wyborze wartości przez ukraińską młodzież szkolną i studencką

W artykule przedstawiono wyniki badania wartości ukraińskiej młodzieży przy pomocy metodyki M. Rokicza, która pozwala ujawnić strukturę terminalnych (wartości-cele)

i instrumentalnych (wartości-środki) wartości. W badaniu brali udział uczniowie z klas dziesiątej i jedenastej oraz studenci. To pozwoliło urzeczywistnić porównawczą analizę systemu wartości młodych ludzi różnych kategorii wiekowych. W wyniku badania ujawniono, że głównymi terminalnymi wartościami niezależnie od wieku są wartości rodzinne i zdrowie. Z wiekiem powiększa się znaczenie społeczno-zorientowanych wartości, bardziej pociągające stają się aktywne, czynne życie. W strukturze instrumentalnych wartości są różnice przejawiające się w zmianie środków, przy pomocy których mogą być osiągnięte wartości-cele: uczniowie starszej klasy oddają pierwszeństwo moralno-etycznym, a studenci – fachowo-znaczącym wartościom. Przeprowadzone badanie pozwoliło ujawnić strukturę wartości nowoczesnych ukraińskich uczniów i studentów, wysledzić wzrost różnicy dynamicznych aspektów wartości osób badanych. Otrzymane wyniki charakteryzują odrębności wartościowej sfery uczniów i studentów, dynamikę ich wartości i pozwalają twierdzić o przewadze wartości osobowościowo-znaczących nad społeczno-znaczącymi młodzieży ukraińskiej, jak również o ich zależności od właściwości wiekowych, a także właściwości rozwoju fachowego. Przejście od jednego etapu wiekowego do innego charakteryzuje się zmianą sytuacji społecznej rozwoju, nowym systemem współzależności ze światem i doprowadza do zmian w wartościowej sferze osobowości.

Słowa kluczowe: wartościowe orientacje, wartości-cele, wartości-środki, sfera uczniów, sfera studentów, dynamika wartościowych orientacji.

Władysław Walkowiak

Wydział Nauk Społecznych i Humanistycznych

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona w Legnicy

e-mail: walkowiakw@gazeta.pl

Katarzyna Sobianowska

Politechnika Wrocławska, Wydział Chemiczny

e-mail: katarzyna.sobianowska@pwr.wroc.pl

Promieniotwórczość naturalna i sztuczna – korzyści i zagrożenia wynikające z jej stosowania. Energetyka jądrowa w Polsce

STRESZCZENIE

Autorzy w pracy opisali promieniotwórczość naturalną, charakteryzując występowanie substancji promieniotwórczych w środowisku ziemskim oraz ich zastosowanie praktyczne. Omówiono też promieniotwórczość sztuczną, w tym reakcje rozszczepienia jądrowego uranu-235, użytą do produkcji bomby atomowej oraz w energetycznych reaktorach jądrowych. Zdefiniowano promieniowanie jonizujące oraz ochronę radiologiczną przed tym promieniowaniem. Omówiono dawki promieniowania jonizującego, a także dopuszczalne dawki graniczne w Polsce. Opisano udział poszczególnych paliw energetycznych w światowej i polskiej produkcji elektryczności, wskazując zanieczyszczenia atmosfery z tym związane. Przedstawiono stan i perspektywy energetyki jądrowej na świecie. Pokazano dotychczasowe najpoważniejsze awarie elektrowni jądrowych. Opisano przygotowania do budowy elektrowni jądrowych w Polsce, wskazując potencjalne lokalizacje oraz omawiając koszty budowy, projektowane technologie oraz problematykę szkolenia kadr.

Słowa kluczowe: promieniotwórczość naturalna i sztuczna, energetyka jądrowa, ochrona radiologiczna, elektrownie jądrowe w Polsce.

Wprowadzenie

Od zarania dziejów promieniotwórczość towarzyszy człowiekowi, ale jej podstawy znane są dopiero od około 100 lat. Do odkrycia promieniotwórczości naturalnej w znacznym stopniu przyczyniła się Maria Skłodowska-Curie. A z kolei jej córka, Irena Joliot-Curie ma swój udział w odkryciu sztucznej promieniotwórczości. W tym artykule opisane zostaną podstawy oraz zastosowania dotyczące naturalnej i sztucznej promieniotwórczości. Omówione też zostanie promieniowanie jonizujące – dawki tego promieniowania, osłony przed promieniowaniem i detekcja promieniowania, a także poziom promieniowania jonizującego w Polsce.

Najważniejsze zastosowanie sztucznej promieniotwórczości, jakim jest energetyka jądrowa, zostanie przedstawione na tle stosowanych dotychczas na świecie i w Polsce nieodnawialnych (węgiel, ropa naftowa i gaz) i odnawialnych źródeł energii (energia słoneczna, wiatrowa, wodna oraz biomasa). Kolejne rozdziały artykułu poświęcone są energetyce jądrowej na świecie oraz perspektywie budowy elektrowni jądrowych w Polsce.

Promieniotwórczość naturalna

Odkrycia promieniotwórczości naturalnej dokonał w roku 1896 francuski fizyk Henri Becquerel¹. Naświetlał on minerały światłem słonecznym, ale z powodu niepogody nie zdążył naświetlić światłem słonecznym posiadanej próbki rudy uranowej – z tego powodu umieścił ją w kieszeni fartucha. Próbkę rudy była przechowywana w ten sposób przez kilka dni, po czym Becquerel przypomniał sobie o kliszy i ją wywołał. Okazało się, że klisza uległa prześwietleniu, w tych miejscach, w których stykała się z próbką rudy uranowej.

Zadanie wyjaśnienia tego problemu Becquerel powierzył swojej współpracownicy Marii Skłodowskiej-Curie, która ze swoim mężem Piotrem wykryła, że rudy uranowe wykazują znacznie wyższą radioaktywność niż to wynikało z obecności samego uranu, co może świadczyć o istnieniu w rudzie uranowej jakichś innych promieniotwórczych substancji. Rozpoczęła więc żmudne chemiczne prace badawcze mające na celu wydzielenie tych substancji z rudy uranowej². W efekcie Maria Skłodowska-Curie odkryła nowy pierwiastek chemiczny – rad³. Wyodrębnienie radu umożliwiło zbadanie zależności emisji energii od zawartości pierwiastka promieniotwórczego w próbce i odkrycie, że radioaktywność polega na emisji różnych rodzajów promieniowania przy jednoczesnej przemianie jednego pierwiastka w drugi. W tym przypadku była to przemiana radu w gazowy radon. W podobny sposób Maria Skłodowska-Curie wydzieliła z rudy uranowej polon, wykrywając kolejny nowy pierwiastek promieniotwórczy, który otrzymał nazwę na cześć jej ojczyzny – Polski⁴. O randze naukowych odkryć Marii Skłodowskiej-Curie w zakresie promieniotwórczości naturalnej świadczą dwie nagrody Nobla, jakie jej przyznano – w roku 1903 z fizyki (wspólnie z mężem i Becquerelem) oraz samodzielnie w roku 1911 z chemii⁵.

Zjawisko promieniotwórczości naturalnej, zwane też często radioaktywnością, związane jest z samorzutnymi przemianami niestabilnych jąder atomów określonych pierwiastków (zwanymi izotopami promieniotwórczymi lub radionuklidami), z którymi wiąże się emisja promieniowania jądrowego, w tym przede wszystkim obdarzonych ładunkiem cząstek typu alfa, beta minus oraz promieniowania elektromagnetycznego typu gamma. Każdy izotop promieniotwórczy jest nietrwały i rozpada się wg zasady, że po tzw. jednym okresie półtrwania jest jego połowa, a po dalszym okresie już jedna czwarta itd. Okresy półtrwania izotopów promieniotwórczych są bardzo różne i tak np. dla izotopów wodoru, węgla, potasu i uranu, tj. dla H-3, C-14, K-40 i U-238, wynoszą odpowiednio 12 lat, 5700 lat, 1,3 mld lat i 4,5 mld lat. Są to izotopy średnio- lub długożyciowe. Ale są też izotopy krótkożyciowe, jak np. izotopy

¹ E. Curie, *Maria Curie*, PWN, Warszawa 1958.

² Tamże.

³ Tamże.

⁴ Tamże.

⁵ Tamże.

polonu i radu, tj. Po-218 i Rn-222 o okresach półtrwania wynoszących odpowiednio 3 min. i 3,8 dnia.

Promieniowanie jądrowe wpływa na przyrodę ożywioną, w tym na człowieka od początku jego dziejów. W naturalnym środowisku ziemskim występują w różnych ilościach następujące promieniotwórcze izotopy naturalne⁶:

– 29 naturalnych izotopów promieniotwórczych powstałych już przy formowaniu się Układu Słonecznego o okresie półtrwania porównywalnym z wiekiem Ziemi (4,5 mld lat). Są to m.in. izotopy potasu, rubidu, toru i uranu, takie jak: K-40, Rb-87, Th-232, U-238 i U-235.

– 43 radionuklidy pochodzące z trzech naturalnych szeregów promieniotwórczych, w tym m.in. izotopy radu, radonu, ołowiu, bizmutu i talu: Ra-226, Rn-222, Pb-214, Bi-214 i Tl-208.

– Ponad 30 izotopów promieniotwórczych pierwiastków od wodoru do bizmutu. Są one wytwarzane w sposób ciągły w wyniku reakcji jądrowych wysokoenergetycznych cząstek pochodzących z kosmosu (najczęściej są to neutrony) z jądrami atomów pierwiastków występujących w atmosferze. W ten sposób powstają m.in. izotopy wodoru, berylu, węgla i bizmutu: H-3, Be-7, C-14 i Bi-207.

W sumie w naturalnym środowisku ziemskim, tj. w atmosferze, wodach, glebie, a także wewnątrz skorupy ziemskiej, występuje w mniejszych lub większych ilościach ponad 100 różnych naturalnych izotopów promieniotwórczych.

Naturalne izotopy promieniotwórcze znalazły szereg zastosowań praktycznych, m.in.⁷:

1. W balneologii – do kąpeli leczniczych i inhalacji radonowych (izotop radonu Rn-222).
2. W archeologii – do określania wieku przedmiotów, w tym szczątków ludzkich, zwierzęcych i roślinnych za pomocą izotopu węgla, C-14. Jest to tzw. metoda datowania radiowęglowego. Innym radionuklidem pochodzenia kosmogenicznego używanym do oznaczania wieku różnego rodzaju próbek, w tym zwłaszcza próbek wód, jest izotop wodoru H-3 (zwany trytem).
3. W tzw. zegarach geologicznych, opartych na zjawisku rozpadu promieniotwórczego długożyciowych izotopów naturalnych stosowanych w geologii i archeologii. Metody te polegają na określeniu proporcji pomiędzy pierwotną zawartością danego izotopu promieniotwórczego a aktualną zawartością tego izotopu w próbce. Do tych metod zalicza się:
 - a) metodę helową – izotop uranu U-238 po 8 przemianach typu alfa przechodzi w stabilny izotop ołowiu Pb-206,
 - b) metodę argonową – izotop promieniotwórczy potasu K-40 w wyniku przemiany typu beta minus przechodzi w niepromieniotwórczy izotop argonu Ar-40,
 - c) metodę strontową – izotop promieniotwórczy rubidu Rb-87 na skutek przemiany typu beta minus przechodzi w stabilny izotop strontu Sr-87.

Znaczący udział (ok. 40%) w sumarycznej promieniotwórczości naturalnej posiada radon. Jest to ciężki gaz (ok. 8 razy cięższy od powietrza), którego 3 izotopy promieniotwórcze Rn-219, Rn-220 i Rn-222 wchodzi w skład 3 szeregów naturalnych izotopów promieniotwórczych. Rn-222 jest naturalnym izotopem radonu o najdłuższym okresie półtrwania wynoszącym 3,6 dnia i pochodzi z szeregu uranowo-radowego rozpoczynającego się od izotopu uranu U-238. Zawartość izotopu radonu Rn-222 w atmosferze bliskiej powierzchni ziemi jest dość wysoka, gdyż jego przeciętna koncentracja wynosi $10 \text{ Bq} \cdot \text{m}^{-3}$ (1 Bq to 1 rozpad promieniotwórczy

⁶ A. Polański, *Izotopy w geologii*, Wydawnictwa Geologiczne, Warszawa 1979.

⁷ J. Sobkowski, *Chemia radiacyjna i ochrona radiologiczna*, Wyd. Adamanton, Warszawa 2009.

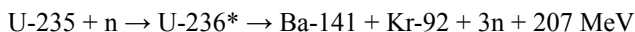
na 1 sekundę)⁸. Najwyższe koncentracje radonu (głównie Rn-222) w przyziemnej atmosferze obserwuje się w Sudetach i innych obszarach górskich, gdzie występują surowce uranonośne. Radon może stanowić zagrożenie dla zdrowia człowieka, gromadzi się bowiem w budynkach mieszkalnych, przedostając się tam z wnętrza ziemi. Dotyczy to szczególnie podłoża granitowego, zawierającego wyższe zawartości uranu niż inne skały. Radon może też pochodzić z niektórych materiałów budowlanych.

Promieniotwórczość sztuczna

Sztucznymi reakcjami jądrowymi zainteresowało się następne pokolenie badaczy, którzy w latach 1919–1933 przeprowadzili reakcje jądrowe polegające na bombardowaniu tarcz zawierających różne stabilne izotopy za pomocą neutronów, protonów i cząstek typu alfa i w wyniku tych reakcji otrzymywali stabilne izotopy innych pierwiastków. W ten sposób zrealizowano odwieczne marzenie człowieka, aby z jednego pierwiastka otrzymać inny pierwiastek (niestety w bardzo małych ilościach).

W roku 1934 córka Marii Skłodowskiej-Curie, Irena Joliot-Curie, razem z mężem Fryderykiem Joliot bombardowali tarczę zawierającą Al-27 za pomocą cząstek alfa, otrzymując jako produkt pierwszy sztuczny izotop promieniotwórczy, tj. izotop fosforu, P-30, który samorzutnie emitował cząstki beta plus⁹. Za te prace w roku 1935 uzyskali oni nagrodę Nobla. Przy pomocy cząstek typu alfa, a także protonów otrzymano następnie kilkadziesiąt innych sztucznych izotopów promieniotwórczych.

Inne epokowe odkrycie dokonane zostało w roku 1938 przez Otto Hahna i Fritza Strassmanna, którym udało się rozszczepić jądra uranu-235, bombardując je powolnymi neutronami z wydzielaniem olbrzymiej ilości energii, tj. około 207 MeV (w przeliczeniu na 1 jądro uranu-235)¹⁰. Energia ta pochodzi z różnicy między masą jądra przed jego rozszczepieniem a masami produktów rozszczepienia, czyli nowo powstałych jąder pierwiastków promieniotwórczych – jest to tzw. defekt masy. Powstałe fragmenty rozszczepienia są jądrami nietrwałymi i ulegają one dalszym rozpadowi typu β plus i β minus oraz gamma. Emitowane są też szybkie neutrony oraz wydzielana jest energia cieplna. Przykładową reakcję rozszczepienia jąder U-235 daje się przedstawić jako¹¹:



Gwiazdka przy symbolu U-236 wskazuje na stan wzbudzony tego izotopu. Powstałe produkty rozszczepienia, tj. Ba-141 i Kr-92, są jednymi z wielu powstających izotopów promieniotwórczych. Wśród nich są izotopy o wysokiej energii promieniowania gamma (a więc relatywnie łatwej detekcji tego promieniowania), jak np. Cs-134, Cs-137 i I-131. Warto tutaj podkreślić, że ilość energii cieplnej wydzielanej przy rozszczepieniu jednostki masy uranu-235 jest ok. 300 tysięcy razy wyższa niż podczas spalania tej samej masy węgla kamiennego.

⁸ J. Sobkowski, *Chemia radiacyjna...*, dz. cyt.

⁹ Tamże.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże.

Po wybuchu II wojny światowej do USA wyemigrowali wybitni europejscy naukowcy: Albert Einstein, Niels Bohr, Robert Oppenheimer, Enrico Fermi, Leo Szilard i inni. Wiara tych badaczy w możliwości użycia reakcji rozszczepiania uranu do wyprodukowania broni jądrowej o niespotykanej do tej pory sile niszczenia oraz obawa przed opanowaniem tej broni przez hitlerowskie Niemcy sprawiły, iż zwrócili się w tej sprawie do rządu USA. Tak powstał tzw. „Projekt Manhattan”, w wyniku którego została wyprodukowana bomba atomowa, po raz pierwszy użyta w 1945 roku w Japonii (Hiroshima i Nagasaki).

Sztuczne izotopy promieniotwórcze znalazły zastosowanie w wielu dziedzinach nauki i techniki¹². Poza energetyką jądrową, która zostanie omówiona w następnym rozdziale, znalazły one szerokie zastosowanie w medycynie. Stosowane są w diagnostyce oraz w leczeniu niektórych chorób. Dla przykładu izotop technetu, Tc-99, pełni rolę znacznika diagnostycznego w chorobie nerek, płuc, kości, mózgu i tarczycy. W celu wykrycia nieprawidłowej pracy płuc stosuje się inhalację izotopem ksenonu, Xe-133. W procesie leczenia tarczycy używa się promieniotwórczego izotopu jodu, I-131. W radioterapii stosuje się tzw. bombę kobaltową, czyli silnie gamma promieniotwórczy izotop kobaltu, Co-60. Izotop ten znalazł też zastosowanie w procesie utrwalania żywności, gdyż zabija on bakterie, pleśnie i inne drobnoustroje.

Wiele zastosowań znalazły sztuczne izotopy promieniotwórcze (oraz niektóre naturalne, jak C-14 czy H-3) jako wskaźniki izotopowe w badaniach naukowych w zakresie fizyki, chemii i biologii. Wiele sztucznych radionuklidów znalazło szerokie zastosowania w przemyśle, np. do badania szczelności rurociągów (izotop sodu Na-24), badania grubości foli metalowych i papieru (izotop irydu Ir-192), określania masy materiałów transportowanych taśmociągami w tzw. wagach izotopowych (izotopy irydu i kobaltu, tj. Ir-192, Co-60) i w czujkach dymu (izotop ameryku Am-241)¹³.

Promieniowanie jonizujące

Promieniotwórczość naturalna i sztuczna powoduje, że ciągle jesteśmy narażeni na tzw. promieniowanie jonizujące. Promieniowanie jonizujące to wszystkie rodzaje promieniowania, które wywołują jonizację jakiegokolwiek materii żywej lub martwej, czyli na poziomie molekularnym powodują oderwanie przynajmniej jednego elektronu od atomu lub cząsteczki¹⁴. Promieniowaniem jonizującym jest więc promieniowanie typu alfa oraz beta plus i beta minus. Do promieniowania jonizującego zalicza się również promieniowanie elektromagnetyczne, którego fotony posiadają energię wyższą od energii fotonów światła widzialnego. Tak więc promieniowaniem jonizującym jest pochodzące z jądra promieniowanie gamma, ale także szeroko stosowane w medycynie promieniowanie rentgenowskie.

W ochronie radiologicznej do oceny skutków oddziaływania określonego rodzaju promieniowania jonizującego na materię żywą, np. na człowieka, wprowadzono pojęcie dawki promieniowania, która jest taką ilością energii, jaką przyjmuje tkanka narażona na działanie promieniowania jonizującego¹⁵. Istnieją różne sposoby oceny tych dawek i ich mie-

¹² Tamże.

¹³ Tamże.

¹⁴ J. Sobkowski, M. Jelińska-Kazimierczuk, *Chemia jądrowa*, Wyd. Adamanton, Warszawa 2006.

¹⁵ J. Sobkowski, M. Jelińska-Kazimierczuk, *Chemia...*, dz. cyt.

zenia. Wyróżnia się następujące dawki: dawkę pochłoniętą, dawkę równoważną, dawkę ekspozycyjną i dawkę skuteczną. Dawka pochłonięta to ilość energii promieniowania jonizującego, jaka zostanie pochłonięta przez jednostkę masy materii narażonej na to promieniowanie. Jednostką dawki pochłoniętej w układzie SI (układ jednostek obecnie obowiązujący w nauce) jest grej ($1 \text{ Gy} = 1 \text{ J} \cdot \text{kg}^{-1}$), wcześniej jednostką obowiązującą był rad. Z kolei dawka równoważna jest dawką uwzględniającą rodzaj promieniowania, na jakie narażona jest dana materia. Okazało się bowiem, że od rodzaju promieniowania zależą skutki, jakie wywiera ono na daną materię. Skuteczność promieniowania jest wyrażana przez współczynnik, który w zależności od rodzaju i energii promieniowania przyjmuje wartości od 1 do 20. Jednostką dawki równoważnej w układzie SI jest siwert (Sv), a wcześniej obowiązującą jednostką był rem.

Dla osób z ogółu ludności w Polsce dawka graniczna wyrażona jako dawka skuteczna wynosi 1 mSv w ciągu roku kalendarzowego¹⁶. Wyznaczając tę dawkę skuteczną, zmniejsza się ją o dawkę wynikającą z naturalnego tła promieniowania jonizującego występującego na danym terenie, biorąc pod uwagę rzeczywisty czas narażenia. Jeżeli tło naturalne nie jest znane, przyjmuje się jego wartość roczną równą 2,4 mSv¹⁷.

Dla osób pracujących zawodowo z promieniowaniem jonizującym, w tym dla pracowników przemysłu jądrowego, dopuszczalna dawka roczna wynosi 20 mSv¹⁸. Wynika to z faktu, że pracownicy ci objęci są dokładną kontrolą radiologiczną, polegającą m.in. na częstych badaniach lekarskich. Limity te mogą być jednak w wyjątkowych warunkach przekraczane (np. w trakcie awarii jądrowej) i wtedy dopuszczalna dawka wzrosnąć może nawet do 100 mSv. W takiej sytuacji obowiązują jednak dodatkowe obostrzenia, np. jeżeli pracownik otrzyma jednorazową dawkę 60 mSv, to wówczas jest odsuwany od pracy z narażeniem na promieniowanie jonizujące przez 3 lata, tak aby w ciągu 3 kolejnych lat nie przekroczyć rocznej dopuszczalnej dawki 20 mSv.

Ważną a zarazem skuteczną metodą ochrony przed promieniowaniem jonizującym jest stosowanie odpowiednich osłon¹⁹. Każdy rodzaj promieniowania jonizującego wymaga dobrania odpowiedniej osłony, tak aby była ona najbardziej efektywna, tzn. maksymalnie zmniejszała natężenie promieniowania. W przypadku promieniowania typu alfa skuteczną osłoną jest zwykła kartka papieru, a w przypadku promieniowania typu beta (plus lub minus) wystarczy stosunkowo cienka blacha aluminiowa lub osłona ze szkła organicznego. Najbardziej przenikliwe jest promieniowanie typu gamma, które wymaga zastosowania osłon z materiałów bardzo ciężkich, np. z ołowiu lub specjalnych gatunków betonu. Znane są sposoby obliczania grubości osłon promieniowania gamma w zależności od wymaganej krotności osłabienia tego promieniowania²⁰.

Promieniowanie jonizujące można relatywnie łatwo wykryć, używając do tego celu detektorów wykorzystujących oddziaływanie danego rodzaju promieniowania (alfa, beta, gamma, neutronowe itp.) z materią. Detektorami tymi są m.in. liczniki Geigera-Mullera, komory

¹⁶ Rozporządzenie Rady Ministrów z 2005 r. w sprawie dopuszczalnych dawek granicznych promieniowania jonizującego, Dz. U. z 2005 r., nr 20, poz. 168.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ J. Sobkowski, *Chemia radiacyjna*..., dz. cyt.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Polska Norma PN/86/J80001: Materiały i sprzęt ochronny przed promieniowaniem X i gamma. Obliczanie osłon stałych. Polski Komitet Normalizacji, Miar i Jakości, www.pkn.pl dostęp: 7 lutego 2014 r.

jonizacyjne, liczniki proporcjonalne, detektory scyntylacyjne, detektory półprzewodnikowe, klisze fotograficzne i detektory chemiczne²¹.

Od kilkunastu lat działa w Polsce system monitoringu radiacyjnego. W systemie tym pracują stacje wykrywania skażeń promieniotwórczych²². Pomiary te są prowadzone przez:

- stacje pomiarowe tworzące system wczesnego wykrywania skażeń promieniotwórczych,
- podstawowe placówki pomiarowe prowadzące pomiary skażeń promieniotwórczych materiałów środowiskowych i żywności,
- placówki specjalistyczne jednostek badawczych, szkół wyższych oraz innych jednostek.

Działania te koordynuje Państwowa Agencja Atomistyki, która na tej podstawie ocenia sytuację radiacyjną Polski i publikuje ją w komunikatach kwartalnych i w raportach rocznych²³. Przykładowo komunikat w sprawie sytuacji radiologicznej Polski w I kwartale 2013 roku informuje, że poziom promieniotwórczości w Polsce przedstawia się następująco²⁴:

- moc dawki – *średnio* $90 \text{ nSv}\cdot\text{h}^{-1}$,
- Cs-137 w mleku – *średnio* $0,59 \text{ Bq}\cdot\text{dm}^{-3}$,
- Cs-137 w powietrzu – *średnio* $1,4 \mu\text{Bq}\cdot\text{m}^{-3}$.

Dane te pokazują, że narażenie osób z ogółu ludności Polski spowodowane obecnymi w środowisku sztucznymi izotopami promieniotwórczymi (na podstawie pomiaru izotopu cezu Cs-137) pozostaje na bardzo niskim poziomie, który wynosi kilka procent wartości dawki granicznej dla ogółu ludności, tj. $1 \text{ mSv}\cdot\text{rok}^{-1}$.

Odnawialne i nieodnawialne surowce energetyczne

Energia potrzebna jest człowiekowi w jego codziennym życiu. Jej postać i wykorzystanie mogą być różne, ale głównie potrzebujemy jej przy produkcji przemysłowej, w rolnictwie, transporcie oraz ogrzewaniu i oświetleniu domostw i obiektów użyteczności publicznej. Początkowo energia pochodziła z zasobów naturalnych: drewna, węgla kamiennego i brunatnego, torfu, ropy naftowej oraz gazu. Od dawna przetwarzano także energię w wiatrakach oraz młynach wodnych. Od kilkudziesięciu lat zaczęto coraz powszechniej używać bardzo wygodnej postaci energii, tj. energii elektrycznej. Z drugiej strony bardzo rozwinął się transport, w tym samochodowy. Spowodowało to jeszcze większe zapotrzebowanie na pierwotne źródła energii i w konsekwencji w latach 70-tych XX wieku pojawił się kryzys energetyczny, który doprowadził do skokowego wzrostu cen ropy naftowej, a następnie wszystkich innych paliw. Z drugiej strony konwencjonalne elektrownie i elektrociepłownie mają znaczący wpływ na czystość powietrza atmosferycznego, gleby i wód, a za ich pośrednictwem na rośliny, zwierzęta i ludzi. Na środowisko naturalne oddziałują przede wszystkim spaliny zawierające lotne pyły, dwutlenek i tlenek węgla, dwutlenek siarki, tlenki azotu i inne.

²¹ Tamże.

²² Rozporządzenie Rady Ministrów z 2002 r. w sprawie stacji wczesnego wykrywania skażeń promieniotwórczych i placówek prowadzących pomiary skażeń promieniotwórczych, Dz. U. z 2002, nr 239, poz. 2030.

²³ Strona Spółki PGE EJ1: www.PGEEJ1.pl, dostęp: 5 lutego 2014 r.

²⁴ Komunikat Prezesa Państwowej Agencji Atomistyki z dnia 15 kwietnia 2013 r. w sprawie sytuacji radiacyjnej kraju w I kwartale 2013 r., Monitor Polski z 2013 r., poz. 340.

Potrzeba opanowania tego kryzysu, jak również problemy ochrony środowiska zwiększyły zainteresowanie nowymi, niekonwencjonalnymi źródłami energii, które można podzielić na źródła odnawialne i nieodnawialne:

- odnawialne źródła energii elektrycznej to energia słoneczna, energia wiatru, energia geotermalna, energia pływów i fal morskich,
- źródła nieodnawialne to wódór, energia jądrowa i ogniwa paliwowe.

Energię wewnętrzną ziemi (geotermalną) można zaliczyć do obu rodzajów źródeł: gejzery są źródłem nieodnawialnym, a energia gorących skał jest zaś energią odnawialną.

Obecnie w zakresie produkcji elektryczności na świecie dominującym surowcem energetycznym jest węgiel. Udział poszczególnych paliw w roku 2010 przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Udział paliw energetycznych w światowej produkcji elektryczności w 2010 roku

Rodzaj paliwa	Udział [%]
Węgiel kamienny	35,8
Gaz ziemny	21,3
Elektrownie wodne	16,2
Energetyka jądrowa	13,5
Surowce ropopochodne	5,5
Węgiel brunatny	4,2
Pozostałe źródła	3,5

Źródło: Electricity Information – IEA Statistics, OECD/IEA, Parys: www.iea.org, dostęp: 5 lutego 2014 r.

67% paliw używanych do produkcji elektryczności wiąże się z emisją dwutlenku węgla do atmosfery, przy czym 40% energii produkowane jest z najmniej ekologicznych paliw, tj. węgla kamiennego i brunatnego.

W Unii Europejskiej udział energii elektrycznej produkowanej ze źródeł odnawialnych w roku 2010 wynosił 12,4%. Przodują w tym zakresie Niemcy z 18-procentowym udziałem energii odnawialnej, a Polska z 9,9-procentowym udziałem zajmuje 16. miejsce wśród krajów UE.

Tabela 2. Produkcja energii elektrycznej (w TWh) w Polsce w 2010 roku oraz prognoza na 2020 rok

Surowiec energetyczny	2010 r.	2020 r.
Węgiel kamienny	68,2	62,7
Węgiel brunatny	44,7	40,0
Gaz ziemny	4,4	8,4
Produkty ropopochodne	1,9	2,8
Energia odnawialna	8,0	30,1
Inne	1,6	2,1
Razem	128,7	146,1

Źródło: Polska Norma PN/86/J80001: Materiały i sprzęt ochronny przed promieniowaniem X i gamma. Obliczanie osłon stałych. Polski Komitet Normalizacji, Miar i Jakości, www.pkn.pl, dostęp: 7 lutego 2014 r.

Polska produkuje prąd elektryczny głównie z węgla kamiennego i brunatnego. W sumie aż 88% energii elektrycznej pochodzi z tych dwóch rodzajów węgla. W tabeli 2 przedstawiono produkcję energii elektrycznej w 2010 roku i prognozę na 2020 rok. Z tej prognozy wynika, że za 6 lat udział procentowy energii odnawialnej w Polsce ma wzrosnąć do 30%.

Energetyka jądrowa na świecie

Energetyka jądrowa oparta jest jak dotychczas na paliwie uranowym. Uran jest najcięższym naturalnym pierwiastkiem promieniotwórczym występującym w przyrodzie, a w jego skład wchodzi 3 izotopy: U-238 (99,27 %), U-235 (0,72 %) i U-234 (0,006 %) ²⁵. Rozpowszechnienie tego pierwiastka w przyrodzie jest dość wysokie, gdyż wynosi $4 \cdot 10^{-4} \%$ ²⁶. Izotopy uranu U-238 i U-235 poprzez kolejne samorzutne przemiany promieniotwórcze tworzą dwa szeregi naturalnych izotopów promieniotwórczych. Już od lat 40-tych XX wieku było wiadomo, że jedynym naturalnym izotopem uranu zdolnym do rozszczepienia pod wpływem neutronów o niskiej energii, zwanych neutronami termicznymi, jest uran-235. Jednak zawartość U-235 w naturalnym uranie jest za niska, aby możliwy był proces rozszczepienia. Dlatego należy wzbogacić naturalny uran w uran-235 do stężenia kilku procent. Aby doszło do reakcji rozszczepienia jąder U-235 należy je bombardować strumieniem neutronów o niskiej energii, tzw. neutronów termicznych. W wyniku reakcji rozszczepienia powstają dwa fragmenty jąder promieniotwórczych oraz 2–3 neutrony o wysokiej energii, tzw. neutrony szybkie. Neutrony te muszą być spowolnione, aby nadawały się do zawrotu w przebiegającej łańcuchowo reakcji rozszczepienia – w tym celu przepuszcza się je przez tzw. moderatory, którymi są zwykła woda, ciężka woda lub grafit.

Przebieg tej reakcji rozszczepienia kontrolowany jest przez wprowadzanie do reaktora jądrowego substancji pochłaniających termiczne neutrony w postaci prętów regulacyjnych. Ponadto reaktor wyposażony jest dodatkowo w pręty bezpieczeństwa, które stosowane są w przypadku awaryjnego wyłączenia reaktora. Substancjami stosowanymi do pochłaniania neutronów termicznych są kadm lub bor. Odprowadzenie wydzielanego w olbrzymich ilościach ciepła odbywa się za pomocą tzw. chłodziwa, którym najczęściej jest woda.

Znanych jest kilka kryteriów klasyfikacji reaktorów jądrowych, z których najistotniejsze to ²⁷:

- przeznaczenie reaktora,
- szybkość (energia) neutronów do reakcji rozszczepienia,
- rodzaj, postać i stopień wzbogacenia paliwa jądrowego,
- konstrukcja reaktora,
- rodzaj chłodziwa i moderatora,
- sposób odprowadzania ciepła z reaktora.

Paliwa jądrowe. Paliwem reaktorowym są głównie izotopy rozszczepialne uranu (U-235 i U-233) lub plutonu (Pu-239). W zasadzie w reaktorach z neutronami termicznymi używa się jako paliwa uranu, a w reaktorach z neutronami prędkimi – plutonu. W reaktorach z paliwem uranowym stosuje się różny stopień wzbogacenia uranu w izotop rozszczepialny (U-235), stąd rozróżnia się reaktory pracujące na:

²⁵ A. Polański, *Izotopy...*, dz. cyt.

²⁶ Polityka Energetyczna Polski do 2030 roku, Ministerstwo Gospodarki RP, 2009. Uchwała Rady Ministrów nr 202/2009: www.mg.gov.pl, dostęp: 5 lutego 2014 r.

²⁷ Portal Energetyka Jądrowa: www.atom.edu.pl/, dostęp: 5 lutego 2014 r.

- uranie naturalnym (reaktory gazowe i reaktory ciężkowodne),
- uranie słabo wzbogaconym (3–5% U-235) używanym w reaktorach lekko wodnych i w niektórych reaktorach gazowych,
- uranie średnio wzbogaconym stosowanym w reaktorach badawczych,
- uranie wysoko wzbogaconym (ponad 90% U-235) używanym w reaktorach wysokotemperaturowych.

Najczęściej spotykane postaci chemiczne, pod jakimi stosuje się paliwo reaktorowe, to:

- uran metaliczny używany w niskotemperaturowych reaktorach gazowych,
- dwutlenek uranu stosowany w reaktorach wodnych, niektórych reaktorach wysokotemperaturowych oraz w niektórych niskotemperaturowych reaktorach gazowych,
- węglik uranu używany w niektórych reaktorach wysokotemperaturowych.

Konstrukcje reaktorów. W praktyce spotyka się dwa zasadnicze rodzaje konstrukcji jądrowych reaktorów wodnych, tj. zbiornikowe (reaktory typu PWR i BWR) oraz kanałowe (reaktory typu RBMK i CANDU). W reaktorze zbiornikowym rdzeń jest umieszczony wewnątrz grubościennego zbiornika stalowego, który potrafi wytrzymać ciśnienia rzędu 15 MPa. Z kolei w reaktorach kanałowych pod wysokim ciśnieniem znajdują się jedynie kanały, które zawierają paliwo jądrowe. Każde z rozwiązań ma swoje zalety i wady. Przede wszystkim należy zauważyć, że szczelna obudowa jest istotnym elementem bezpieczeństwa sytemu reaktora jądrowego (patrz uwagi dotyczące awarii reaktorów jądrowych). Z punktu widzenia eksploatacyjnego reaktory można podzielić na reaktory z ciągłą wymianą paliwa (w czasie pracy reaktora nie ma konieczności jego odstawiania) oraz z okresową wymianą paliwa (po przerwaniu pracy reaktora). Oba typy reaktorów różnią się zasadniczo rozwiązaniami konstrukcyjnymi. Do pierwszej grupy należą reaktory typu kanałowego, a do drugiej – reaktory typu zbiornikowego.

Rodzaj chłodziwa i moderatora. W tzw. lekkowodnych reaktorach jądrowych woda spełnia jednocześnie dwie funkcje: moderatora i chłodziwa. W innych typach reaktorów funkcje te są oddzielone od siebie. Jako moderator może służyć lekka woda (H_2O), ciężka woda (D_2O) lub grafit. Jako chłodziwa używa się: lekkiej lub ciężkiej wody, dwutlenku węgla, helu lub ciekłego sodu. Z tego powodu spotykane są określenia: reaktory wodne, ciężkowodne, gazowe, sodowe, helowe, grafitowe itd. W sytuacji gdy ciekłe chłodziwo, jak np. lekka woda lub ciężka woda, doprowadzane są w reaktorze do stanu wrzenia, to reaktory takie nazywane są wrzącymi (np. typ BWR).

Reaktory jądrowe dzieli się również wg ich generacji:

- pierwszej generacji – reaktory, które powstały w latach 1950–1970,
- drugiej generacji – reaktory przemysłowe powstałe w latach 1970–1990,
- trzeciej generacji – reaktory, które zostały uruchomione po 1995 roku,
- czwartej generacji – najnowsze konstrukcje, obecnie w fazie projektów, mające z założenia bardzo wysoką efektywność ekonomiczną i ciepłą, bardzo wysoki poziom bezpieczeństwa oraz minimalną ilość odpadów.

Obecnie wdraża się reaktory trzeciej generacji, ale nadal w użyciu są reaktory drugiej generacji. W najbliższych latach rozpocznie się uruchamianie reaktorów czwartej generacji.

Pierwsza elektrownia atomowa na świecie została uruchomiona w Obnińsku (były ZSRR) w roku 1954²⁸. Ta niewielka elektrownia posiadała moc energetyczną 36 MW, z czego 5 MW przetwarzane było na energię elektryczną, a pozostała część dostępna była w formie energii

²⁸ Portal Energetyka Jądrowa: www.atom.edu.pl/, dostęp: 5 lutego 2014 r.

cieplnej. Reaktor był prototypową konstrukcją chłodzoną wodą, a moderatorem był grafit; został on wyłączony z pracy w 2002 roku. Następami tej konstrukcji były reaktory rosyjskie zaliczane do grupy RBMK.

W ciągu ponad pół wieku wybudowano w różnych krajach ok. 500 reaktorów jądrowych. Według stanu na dzień 12 kwietnia 2013 roku w 30 krajach i na Tajwanie pracowało łącznie 437 jądrowych bloków energetycznych o łącznej mocy 373 GW²⁹. Udział elektrowni jądrowych w światowej produkcji energii elektrycznej wynosił w 2013 roku 14%. Tabela 3 zawiera wykaz czynnych elektrowni jądrowych na świecie.

Tabela 3. Elektrownie jądrowe na świecie wg stanu na 2013 rok

L.p.	Kraj	Liczba reaktorów energetycznych	Łączna moc zainstalowana [MW]	Udział w produkcji energii elektrycznej kraju [%]
1.	Argentyna	2	935	4,7
2.	Armenia	1	375	39,4
3.	Belgia	7	5927	51,2
4.	Brazylia	2	1884	3,1
5.	Bułgaria	2	1906	33,1
6.	Chiny	18	13 860	1,8
7.	Czechy	6	3678	33,3
8.	Finlandia	4	2716	28,4
9.	Francja	58	63130	74,8
10.	Hiszpania	8	7514	20,1
11.	Holandia	1	482	3,4
12.	Indie	20	4391	2,8
13.	Iran	1	915	0,1
14.	Japonia*	50		
15.	Kanada	18	12 569	15,1
16.	Korea Pd.	21	18 698	32,2
17.	Meksyk	2	1300	3,6
18.	Niemcy**	9	12 068	16,1
19.	Pakistan	3	725	2,6
20.	RPA	2	1800	5,2
21.	Rosja	33	23 643	17,8
22.	Rumunia	2	1300	19,5
23.	Słowacja	4	1816	51,8
24.	Słowenia	1	688	37,3
25.	USA	103	101 240	19,6

²⁹ Narodowe Centrum Badań Jądrowych, Świerk: www.ncbj.gov.pl, dostęp: 9 lutego 2014 r.

26.	Szwajcaria	5	3263	38,0
27.	Szwecja	10	9298	38,1
28.	Ukraina	15	13 107	48,1
29.	Węgry	4	1889	42,1
30.	Wielka Brytania	19	10 137	15,7
31.	Tajwan	6	5018	18,4

* Od początku 2014 roku wszystkie 50 reaktorów jądrowych w Japonii jest wyłączonych i poddawanych modernizacji, aby nie dopuścić do powtórzenia się wydarzeń z marca 2011 roku.

** Po awarii w Fukushima w marcu 2011 r. rząd Niemiec nakazał wylączyć 8 najstarszych bloków energetycznych oraz przedstawił terminarz wyłączenia pozostałych bloków do końca 2022 r.

Źródło: Narodowe Centrum Badań Jądrowych, Świerk: www.ncbj.gov.pl, dostęp: 9 lutego 2014 r.

Obecnie w fazie budowy w 15 krajach i na Tajwanie znajduje się 68 jądrowych bloków energetycznych o sumarycznej mocy 63 GW. Dalszych 250 jądrowych bloków energetycznych w 40 krajach jest planowanych do oddania do 2030 roku. Ich zestawienie podano w tabeli 4.

Tabela 4. Państwa budujące i planujące do roku 2030 nowe jądrowe bloki energetyczne – stan na 2013 r.

L.p.	Kraj	Liczba budowanych bloków	Moc budowanych bloków [MW]	Liczba planowanych bloków	Moc planowanych bloków [MW]
1.	Argentyna	1	692	3	1419
2.	Bangladesz			2	2000
3.	Białoruś			2	2000
4.	Brazylia	1	1270	4	6270
5.	Bułgaria			1	1000
6.	Chile			4	4400
7.	Chiny	28	27 844	77	86 570
8.	Czechy			3	3450
9.	Egipt			1	1000
10.	Finlandia	1	1600	3	4700
11.	Francja	1	1630	2	2820
12.	Holandia			1	1600
13.	Indie	7	4824	18	15 500
14.	Indonezja			6	6000
15.	Iran			2	2000
16.	Japonia	2	2650	4	5850
17.	Jordania			1	1000
18.	Kazachstan			2	600

19.	Kanada			2	3000
20.	Korea Pd.	4	4980	5	7000
21.	Litwa			1	1350
22.	Meksyk			2	2000
23.	Nigeria			4	4000
24.	Pakistan	2	630	2	2000
25.	Polska			6	6000
26.	RPA			6	9600
27.	Rosja	11	9297	17	24 180
28.	Rumunia			2	1300
29.	Słowacja	2	782	1	1200
30.	Słowenia			1	1000
31.	USA	3	3399	11	13 260
32.	Szwecja			2	b.d.
33.	Tajlandia			5	1000
34.	Turcja			8	10 400
35.	Ukraina	2	1900	11	12 000
36.	Węgry			2	2200
37.	Wielka Brytania			13	18 680
38.	Wietnam			10	10 700
39.	Zjedn. Emiraty Arabskie	1	1345	3	4200
40.	Tajwan	2	2527		

Źródło: Narodowe Centrum Badań Jądrowych, Świerk: www.ncbj.gov.pl, dostęp: 9 lutego 2014 r.

Dane z tej tabeli pokazują, że największy wzrost energetyki jądrowej planowany jest w Rosji i w krajach azjatyckich, takich jak Chiny, Korea Południowa i Indie. W Unii Europejskiej takie kraje jak Francja, Słowacja, Czechy, Rumunia i Finlandia chcą nadal rozbudowywać energetykę jądrową. Z drugiej strony niektóre inne państwa Unii Europejskiej, jak Niemcy, Austria, Wielka Brytania i Szwecja, zapowiedziały ograniczenie liczby czynnych elektrowni jądrowych.

Należy podkreślić, że w odległości do 300 km od granic Polski czynnych jest 9 elektrowni jądrowych posiadających ogółem 24 bloki energetyczne o sumarycznej mocy równej 15,5 GW. Wymienione elektrownie jądrowe obejmują³⁰:

- 14 reaktorów typu WWR-440 (każdy o mocy 440 MW) znajdujących się w elektrowniach Równe (Ukraina), Paks (Węgry), Mochovce (Słowacja) i Dukovany (Czechy),
- 6 reaktorów typu WWR-1000 (każdy o mocy 1000 MW) pracujących w elektrowniach Równe i Chmielnicki (Ukraina) oraz Temelin (Czechy),

³⁰ Strona Spółki PGE EJ1: www.PGEEJ1.pl, dostęp: 5 lutego 2014 r.

– 4 reaktory typu BWR znajdujące się w elektrowniach Krümmel (Niemcy) o mocy 1316 MW oraz Oskarshamn (Szwecja) o mocy 2307 MW.

Tak więc Polska sąsiaduje z krajami, które posiadają czynne elektrownie jądrowe. Z jednej strony niektóre kraje, jak Niemcy, chcą znacznie ograniczyć energetykę jądrową, a inne, jak Czechy, planują ją nadal rozbudowywać. W tej sytuacji nie należy dziwić się, że Niemcy wywierają nacisk na Polskę, aby zrezygnowała z planów budowy elektrowni jądrowych. Trzeba jeszcze dodać, że inny nasz sąsiad – Litwa zamknęła wprawdzie swoją elektrownię jądrową w Ignalinie, ale zamierza przystąpić do budowy nowej elektrowni atomowej Visaginas, która ma być wspólnym przedsięwzięciem Litwy, Łotwy i Estonii. Również Rosja planuje budowę elektrowni jądrowej w Obwodzie Kaliningradzkim. Plany w zakresie budowy nowych elektrowni atomowych mają także Ukraina i Białoruś.

Największą grupą reaktorów stosowanych obecnie w energetyce jądrowej na świecie są ciśnieniowe reaktory wodne (nazywane też lekkowodnymi) typu PWR. Chłodziwem i jednocześnie moderatorem neutronów jest bardzo czysta woda pod wysokim ciśnieniem, w warunkach nie dopuszczających do wystąpienia wrzenia w obiegu chłodzenia rdzenia. Ze względu na znaczne pochłanianie neutronów przez wodór stosowanie wody jako moderatora zmusza do stosowania jako paliwa uranu lekko wzbogaconego (2–4% uranu-235). Reaktory ciśnieniowe pracują w układzie dwóch obiegów. Obieg pierwotny tworzą: reaktor, wymiennik ciepła, pompy recyrkulacyjne i stabilizator ciśnienia, obieg wtórny natomiast: wytownica pary (sprzegająca oba obiegi), turbina parowa, skraplacz i układ regeneracyjnego podgrzewania wody zasilającej. Rdzeń reaktora wraz z prętami regulacyjnymi znajduje się w ciśnieniowym zbiorniku reaktora, który musi wytrzymać ciśnienie do ok. 160 atmosfer. Zbiornik ten w znacznym stopniu podnosi bezpieczeństwo pracy reaktora wodnego typu BWR. Obecnie jest ok. 200 reaktorów typu PWR pracujących w różnych krajach.

Innym typem reaktora lekkowodnego jest reaktor BWR. Jest to tzw. reaktor wodny wrzący. Woda chłodząca reaktor pełni tu rolę zarówno moderatora, jaki i czynnika roboczego w cyklu parowo-wodnym. Jej odparowanie następuje bezpośrednio w rdzeniu reaktora, ale wykorzystana jest też do napędzania turbin generatora. Wadą tego typu obiegu wody w elektrowni jest przechodzenie zanieczyszczonej izotopami wody chłodzącej poprzez wszystkie elementy obiegu. Zmusza to do zabezpieczenia urządzeń osłonami chroniącymi przed promieniowaniem jonizującym, co znacznie utrudnia eksploatację tego typu reaktora. W eksploatacji na świecie jest obecnie ok. 90 reaktorów tego typu.

Lekkwodne reaktory kanałowe z moderatorem grafitowym są eksploatowane w krajach byłego ZSRR. Reaktor typu RBMK był celem sowieckiego programu budowy reaktorów jądrowych służących do produkcji plutonu do celów militarnych. Chłodzenie lekką wodą i moderacja grafitem umożliwiła stosowanie jako paliwa naturalnego uranu, bez potrzeby jego wzbogacania. Powoduje to jednak wzrost reaktywności przy zwiększaniu się ilości pary w rdzeniu reaktora, co utrudnia jego sterowanie i może doprowadzić do utraty stabilności pracy reaktora. Ta wada tego typu reaktorów była jedną z przyczyn bardzo poważnej awarii elektrowni jądrowej w Czarnobylu w 1986 roku.

Międzynarodowa Agencja Energii Atomowej wprowadziła w roku 1990 siedmiostopniowy system oceny awarii jądrowych, tzw. INES³¹. Poziom 0 oznacza brak albo zakłócenie mało znaczące dla technicznego bezpieczeństwa elektrowni, poziom 1 – anomalia, poziom 2 i 3 – incydenty, a poziomy od 4 do 7 obejmują poważne awarie (wypadki). Poniżej

³¹ Narodowe Centrum Badań Jądrowych, Świerk: www.ncbj.gov.pl, dostęp: 9 lutego 2014 r.

przedstawiono kilka najpoważniejszych awarii elektrowni jądrowych, jakie wydarzyły się na świecie do chwili obecnej:

1. **Rosyjskie zakłady Mayak (byle ZSRR) (INES 6).** W 1957 roku Kombinacie Chemicznym „Majak” w Kysztymie na Uralu miała miejsce awaria systemu chłodniczego, co spowodowało eksplozję zbiornika odpadów promieniotwórczych. Napromieniowanych zostało ok. 270 tys. osób. Przez wiele lat nie było nic wiadomo o tym tragicznym wypadku. 30 skażonych wsi zniknęło z sowieckich map. Według niezależnych źródeł pełna liczba śmiertelnych ofiar mogła wynosić do kilkunastu tysięcy osób.

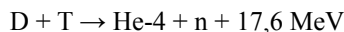
2. **Three Mile Island w Pensylwanii (USA) (INES 5).** W dniu 28 marca 1979 roku doszło do największej awarii w historii amerykańskiej energetyki jądrowej. W położonej w pobliżu Harrisburga elektrowni atomowej Three Mile Island doszło do stopienia rdzenia reaktora. Awaria ta była skutkiem błędnych decyzji załogi elektrowni. W jej wyniku nikt nie zginął, jednak trzeba było ewakuować około 200 tys. osób. Likwidacja skutków wypadku trwała przez 11 lat.

3. **Czarnobyl, Ukraina (b. ZSRR) (INES 7).** 26 kwietnia 1986 roku miała miejsce katastrofa w Czarnobylu, która uzyskała najwyższą notę – 7 w skali INES. Nieudany eksperyment z reaktorem typu RBKM doprowadził do wybuchu i dostania się do atmosfery ok. 200 ton radioaktywnych odpadów. Skażony został obszar o rozmiarach ok. 135 tys. km². Chmura radioaktywnego pyłu dotarła do wielu krajów Europy, w tym do Polski. Kilkadziesiąt osób zmarło na skutek zachorowań w wyniku napromieniowania.

4. **Fukushima, Japonia (INES 7).** 11 marca 2011 roku położona ok. 250 km na północ od Tokio elektrownia jądrowa Fukushima I została poważnie uszkodzona na skutek tsunami po silnym trzęsieniu ziemi w tych okolicach.

Przyszłość energetyki jądrowej wiąże się z zastosowaniem jako materiału rozszczepialnego innego naturalnego pierwiastka promieniotwórczego, tj. toru (Th-232). W wyniku rozszczepienia toru powstają jądra atomowe o niższej masie niż przy rozszczepieniu uranu i jest wśród nich więcej jąder niepromieniotwórczych. Jednak w trakcie rozszczepienia toru powstaje zbyt mało neutronów, aby uzyskać stan krytyczny, w związku z tym do reaktora takiego trzeba wprowadzić neutrony z zewnątrz. W celu uzyskania dużej ilości neutronów planuje się stosować zjawisko spalacji. W zjawisku tym jądra ciężkich pierwiastków, np. ołowiu, są bombardowane wiązką protonów o wysokiej energii, w wyniku czego ulegają wzbudzeniu. Jądra pozbywają się energii wzbudzenia, wyrzucając z siebie m.in. neutrony. Reaktor jądrowy oparty o tor jako paliwo jądrowe przygotowywany jest obecnie w Indiach.

W jeszcze bardziej odległej perspektywie czasowej można rozważać wykorzystanie reakcji termojądrowych do produkcji energii elektrycznej. Reakcje te mogą zachodzić jedynie w bardzo wysokich temperaturach. Przykładowa reakcja syntezy pomiędzy jądrami izotopów wodoru-2 (Deuteru) i wodoru-3 (Trytu) zachodzi wg schematu³²:



Warto zaznaczyć, że w tej reakcji termojądrowej nie powstają w ogóle promieniotwórcze izotopy, a więc nie istnieje w tym przypadku problem odpadów promieniotwórczych.

Elektrownie jądrowe w Polsce

³² J. Sobkowski, *Chemia radiacyjna...*, dz. cyt.

Pierwsze podejście Polski do energetyki jądrowej miało miejsce ok. 30 lat temu. Elektrownia jądrowa w Żarnowcu miała być pierwszym etapem programu energetyki jądrowej w Polsce, który obejmował wybudowanie kilku elektrowni i elektrociepłowni jądrowych. Decyzja dotycząca rozpoczęcia budowy pierwszej polskiej elektrowni jądrowej i wykonania prac przygotowawczych zapadła już w 1971 roku, ale samą budowę rozpoczęto w roku 1982. Elektrownia miała się składać z czterech bloków energetycznych wyposażonych w ciśnieniowe reaktory wodne typu WWER-440 o mocy elektrycznej 440 MW każdy³³. Reaktory zaprojektowane miały być w byłym ZSRR, a wyprodukowane w zakładach Skoda w byłej Czechosłowacji. Turbozespoły do reaktora miały być produkowane w Polsce przez Zakłady Zamech z Elbląga, a generatory przez Zakłady Dolmel z Wrocławia. Uruchomienie pierwszego bloku planowane było pierwotnie na rok 1989, a drugiego rok później. Jednak zmiany społeczno-polityczne, jakie zaszły w Polsce w roku 1989, a także długotrwałe protesty przeciwników budowy elektrowni oraz negatywny odbiór części społeczeństwa, który wystąpił zwłaszcza po awarii elektrowni jądrowej w Czarnobylu w roku 1986, spowodowały, że pod koniec 1990 roku Rada Ministrów postawiła inwestycję Elektrownia Jądrowa „Żarnowiec” – w budowie w stan likwidacji.

Jedyny obecnie działający w Polsce reaktor jądrowy to doświadczalny reaktor Maria o mocy cieplnej 30 MW³⁴. Jego budowę rozpoczęto w roku 1970, a uruchomiony został cztery lata później w Instytucie Badań Jądrowych w Świerku k. Otwocka. Jednak pierwszym reaktorem jądrowym w Polsce był doświadczalny reaktor Ewa, który pracował w Świerku w latach 1958–1995.

Pomysł powrotu do energetyki jądrowej w Polsce pojawił się oficjalnie w 2005 r., kiedy to Rada Ministrów RP przyjęła dokument *Polityka Energetyczna Polski do 2030 r.*³⁵ W dokumencie tym stwierdzono, że należy ponownie rozważyć możliwość budowy elektrowni atomowych oraz że z punktu widzenia polskiej elektroenergetyki wskazane byłoby oddanie do użytku w latach 2021–2025 dwóch elektrowni atomowych.

W 2007 roku powołano specjalną komisję sejmową ds. energetyki jądrowej. Jednocześnie Polskie Sieci Elektroenergetyczne S.A. (dziś Polska Grupa Energetyczna S.A.) podjęły wstępne prace opierające się na zebraniu i przeanalizowaniu starych opracowań oraz zwerifikowaniu ich przydatności dla aktualnych potrzeb. W styczniu 2009 r. Rada Ministrów RP przyjęła uchwałę o rozpoczęciu prac nad *Programem Polskiej Energetyki Jądrowej* oraz o powołaniu Pełnomocnika Rządu ds. Polskiej Energetyki Jądrowej³⁶. Celem programu jest uruchomienie pierwszej elektrowni jądrowej w roku 2021. Głównym inwestorem będzie Polska Grupa Energetyczna S.A (PGE). Pełnomocnik Rządu sprawuje swoje obowiązki w randze wiceministra w Ministerstwie Gospodarki.

W lipcu 2009 roku Ministerstwo Gospodarki opracowało harmonogram działań dla energetyki jądrowej, natomiast w sierpniu 2010 roku skierowało do konsultacji międzyresortowych i konsultacji społecznych projekt programu polskiej energetyki jądrowej. Projekt ten

³³ Portal Gospodarczy „Wirtualny Nowy Przemysł”: wnp.pl, dostęp: 5 lutego 2014 r.

³⁴ Narodowe Centrum Badań Jądrowych, Świerk: www.ncbj.gov.pl, dostęp: 9 lutego 2014 r.

³⁵ Polska Norma PN/86/J80001: Materiały i sprzęt ochronny przed promieniowaniem X i gamma. Obliczanie osłon stałych. Polski Komitet Normalizacji, Miar i Jakości, www.pkn.pl, dostęp: 7 lutego 2014 r.

³⁶ Portal Gospodarczy „Wirtualny Nowy Przemysł”: wnp.pl, dostęp: 5 lutego 2014 r.

określa szczegółowy zakres oraz terminy realizacji czynności mających na celu uruchomienie w Polsce elektrowni jądrowej.

W grudniu 2009 roku PGE utworzyła spółkę-córkę o nazwie *PGE Energia Jądrowa*³⁷. Firma ta zamierza utworzyć konsorcjum do budowy i eksploatacji pierwszych elektrowni jądrowych, w których będzie posiadać jako pakiet kontrolny 51% udziałów. Jako potencjalnych kandydatów do tego konsorcjum bierze się pod uwagę takie firmy jak:

- EDF (Francja),
- Vattenfall (Szwecja),
- Electrabel (Belgia),
- EON (Niemcy),
- CEZ (Czechy).

Spółka celowa do budowy pierwszej elektrowni została powołana w styczniu 2010, pod nazwą *EJ1 Sp. z o.o.*³⁸. Zajmie się ona opracowaniem procesu inwestycyjnego, przeprowadzi badania lokalizacyjne oraz uzyska wszelkie niezbędne decyzje warunkujące budowę elektrowni jądrowej. Spółka odpowiada także za wybór partnerów, z którymi utworzy konsorcjum do budowy pierwszej elektrowni jądrowej w Polsce. PGE podpisało memoranda o współpracy z kilkoma dużymi firmami zajmującymi się projektowaniem, budową oraz eksploatacją elektrowni jądrowych; są to firmy: francuska EDF, amerykańsko-japońska GE Hitachi i amerykańska Westinghouse Electric Company.

Ministerstwo Gospodarki w roku 2010 przedstawiło listę potencjalnych lokalizacji elektrowni jądrowych. W kolejności alfabetycznej są to lokalizacje³⁹:

1. Bełchatów, gmina Kleszczów, woj. łódzkie
2. Chełmno, gmina Chełmno, woj. kujawsko-pomorskie.
3. Choczewo, gmina Choczewo, woj. pomorskie.
4. Chotcza, gmina Chotcza, woj. mazowieckie.
5. Dębogóra, gmina Widuchowa, woj. zachodniopomorskie.
6. Gościeradów, gmina Gościeradów, woj. lubelskie.
7. Karolewo, gmina Nowy Duninów, woj. kujawsko-pomorskie.
8. Kopań, gmina Darłowo, woj. zachodniopomorskie.
9. Kozienice, gmina Kozienice, woj. mazowieckie.
10. Krzymów, gmina Chojna, woj. zachodniopomorskie.
11. Krzywiec, gmina Marianowo, woj. zachodniopomorskie.
12. Lisowo, gmina Marianowo, woj. zachodniopomorskie.
13. Lubatowo-Kopalino, gmina Choczewo, woj. pomorskie.
14. Małkinia, gmina Zaremby Kościelne, woj. mazowieckie.
15. Nieszawa, gmina Nieszawa, woj. kujawsko-pomorskie.
16. Nowe Miasto, gmina Nowe Miasto, woj. mazowieckie.
17. Pątnów, gmina Konin, woj. wielkopolskie.
18. Pniewo, gmina Gryfino, woj. zachodniopomorskie.
19. Pniewo-Krajnik, gmina Gryfino, woj. zachodniopomorskie.
20. Połaniec, gmina Połaniec, woj. świętokrzyskie.
21. Stepnica, gmina Stepnica, woj. zachodniopomorskie.

³⁷ Strona Spółki PGE EJ1: www.PGEEJ1.pl, dostęp: 5.02.2014.

³⁸ Tamże.

³⁹ Portal Gospodarczy „Wirtualny Nowy Przemysł”: wnp.pl, dostęp: 5 lutego 2014 r.

22. Tczew, gmina Tczew, woj. pomorskie.
23. Warta-Klempicz, gmina Lubasz, woj. wielkopolskie.
24. Wiechowo, gmina Marianowo, woj. zachodniopomorskie.
25. Wyszków, gmina Zabrodzie, woj. mazowieckie.
26. Żarnowiec, gmina Krokowa, woj. pomorskie.

Do badań lokalizacyjnych i środowiskowych wybrano lokalizacje Choczewo i Żarnowiec (pozycje 3 i 26 z wykazu). Australijska firma WorleyParsons wygrała rozpisany przez spółkę PGE EJ1 przetarg na te badania oraz na usługi związane z uzyskaniem stosownych pozwoleń i uprawnień, niezbędnych w procesie inwestycyjnym budowy elektrowni jądrowych⁴⁰.

Prace przygotowawcze do budowy elektrowni jądrowej w Polsce już są opóźnione. Jednak pod koniec stycznia 2014 roku polski rząd przyjął do realizacji program polskiej energetyki jądrowej, który przygotowało Ministerstwo Gospodarki⁴¹. Harmonogram przewiduje ustalenie lokalizacji i zawarcie kontraktu na dostarczenie wybranej technologii do pierwszej elektrowni jądrowej do końca 2016 roku. Budowa pierwszego bloku energetycznego miała się rozpocząć w 2019 roku, a zakończyć pod koniec 2024 roku. Na drugą połowę przyszłej dekady przewidziano kontynuację budowy kolejnych bloków pierwszej elektrowni oraz rozpoczęcie budowy drugiej elektrowni, która miałaby zostać ukończona w roku 2035. W Choczewie występuje problem konfliktu z obszarem Natura 2000. Obszar ten znajduje się na potencjalnym terenie elektrowni. Natomiast w Żarnowcu niezbędna będzie budowa chłodni kominowych ze względu na ograniczoną ilość wody do chłodzenia. W tej sytuacji nie będzie potrzeby pobierania znacznych ilości wody morskiej z Bałtyku.

Koszty inwestycyjne budowy elektrowni jądrowych w naszym kraju będą wysokie. Ocenia się, że budowa pierwszego bloku energetycznego o mocy 1000 MW pochłonie ok. 50 mld zł. Do tego trzeba doliczyć koszty eksploatacyjne. Według francuskiego eksperta Herve Bernarda, zastępcy administratora generalnego francuskiego Komisariatu ds. Energii Atomowej i Alternatywnych Źródeł Energii, w cenie 1 kWh prądu elektrycznego z elektrowni atomowej nakłady inwestycyjne to 57%, koszty eksploatacyjne – 23%, a paliwo jądrowe – 20%. Do tego trzeba doliczyć jeszcze koszty likwidacji wyeksploatowanego bloku, które w przeliczeniu na 1000 MW zainstalowanej mocy wynoszą ok. 1,4 mld zł.

W związku z budową elektrowni atomowej w Polsce istnieje pilna potrzeba rozpoczęcia przez rząd RP szeroko zakrojonej kampanii informacyjnej mającej na celu uzyskanie poparcia dla tej inwestycji. Obecnie poziom poparcia nie jest wystarczający, by zyskać przychyłność opinii publicznej w przewidywanym projekcie. Wynika to z kilku powodów, ale głównym źródłem braku poparcia jest niewystarczająca wiedza Polaków na temat działania elektrowni jądrowych oraz złe doświadczenia poważnych awarii elektrowni atomowych w Czarnobylu i Fukushima.

Planowane uruchomienie elektrowni atomowych w Polsce wymagać będzie przygotowania odpowiedniej kadry, tj. ekspertów i pracowników dysponujących profesjonalną wiedzą i doświadczeniem w obsłudze tego typu obiektów. Przyszłą kadrę stanowić będą nie tylko osoby z wykształceniem technicznym, ale i reprezentanci takich zawodów jak mechanicy, spawacze, elektrycy, monterzy, a także kadry administracyjne (księgowość, zarządzanie, administracja, marketing, public relations, prawo). Poniżej podano główne specjalizacje,

⁴⁰ Portal Gospodarczy „Wirtualny Nowy Przemysł”: wnp.pl, dostęp: 5 lutego 2014 r.

⁴¹ Tamże.

których przedstawiciele będą potrzebni przy budowie i obsłudze jądrowych bloków energetycznych w Polsce:

- fizyka (specjalność: bezpieczeństwo jądrowe oraz ochrona radiologiczna),
- chemia (specjalności: chemia jądrowa, radiochemia),
- elektrotechnika,
- energetyka (specjalność: energetyka jądrowa),
- elektroenergetyka,
- ochrona środowiska,
- automatyka,
- elektronika,
- informatyka.

W ramach harmonogramu działań dla energetyki jądrowej zauważa się, że w Polsce w chwili obecnej nie ma odpowiednich kadr przygotowanych do realizacji zadań w zakresie energetyki jądrowej. Kierunki studiów związane z energetyką jądrową w Polsce pokazano w tabeli 5.

Tabela 5. Kierunki studiów w Polsce związane z energetyką jądrową

- | |
|---|
| <p>1. Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wydział Fizyki i Informatyki Stosowanej, kierunek: fizyka techniczna; specjalność: fizyka jądrowa • Międzywydziałowa Szkoła Energetyki, kierunek: energetyka; specjalność: zaawansowane technologie energetyczne <p>2. Konsorcjum „Kadry dla Energetyki Jądrowej i Technologii Jądrowej w przemyśle i medycynie” (UMCS w Lublinie, Politechnika Wrocławska i Uniwersytet Warszawski), Politechnika Wrocławska:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wydział Mechaniczno-Energetyczny, kierunek: energetyka; specjalność: budowa i eksploatacja systemów energetycznych <p>3. UMCS w Lublinie:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wydział Matematyki, Fizyki i Informatyki, specjalność: bezpieczeństwo jądrowe i ochrona radiologiczna <p>4. Uniwersytet Warszawski:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wydziały Chemii i Fizyki, makro kierunek: Energetyka i Chemia Jądrowa, studia I stopnia od roku akademickiego 2011/2012, studia II stopnia od roku akademickiego 2012/2013. <p>5. Politechnika Gdańska:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Międzywydziałowe studia na kierunku energetyka (Wydziały: Oceanotechnika i Okrętownictwo, Mechanika i Elektrotechnika i Automatyka) • Wydział Oceanotechniki i Okrętownictwa, kierunek: energetyka <p>6. Politechnika Krakowska:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wydział Inżynierii Elektrycznej i Komputerowej, kierunek: energetyka <p>7. Politechnika Łódzka:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wydział Mechaniczny, kierunek: energetyka <p>8. Politechnika Poznańska:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wydziały: Elektryczny, Technologii Chemicznej, Budownictwa Lądowego, Fizyki Technicznej, kierunek: energetyka; specjalność: energetyka jądrowa <p>9. Politechnika Śląska:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wydział Inżynierii Środowiska i Energetyki, specjalność: inżynieria jądrowa <p>10. Politechnika Warszawska:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Wydział Mechaniczny, Energetyki i Lotnictwa, kierunek: energetyka jądrowa. |
|---|

Następnym poważnym problemem jest potrzeba dostosowania prawa w Polsce

do uruchomienia i eksploatacji elektrowni atomowych. Wynika to z faktu, że dotychczasowe prawo w tym zakresie tworzone było w czasach, kiedy energetyka atomowa nie była rozpatrywana z punktu widzenia procesu inwestycyjnego. Polskie prawo energetyczne powstało w czasach, kiedy nie myśleliśmy o energetyce atomowej. Mamy obecnie działającą od 2000 roku Ustawę – Prawo atomowe⁴², która zawiera już pewne przepisy dotyczące składowania materiałów rozszczepialnych. W roku 2011 w związku z koniecznością transponowania do polskiego prawa przepisów Dyrektywy Rady 2009/71/Euratom z dnia 25 czerwca 2009 r.⁴³ oraz podjęciem prac nad programem energetyki jądrowej w Polsce została dokonana nowelizacja ustawy – Prawo atomowe.

Niezbędna jest jednak kompleksowa ustawa, która szczegółowo ureguje cały proces inwestycyjny związany z budową elektrowni i ujmie konsekwencje tego procesu na bazie prawa. Ta regulacja prawna powinna więc zawierać takie zagadnienia jak: proces przygotawczy, w tym decyzje i pozwolenia administracyjne, problematyka nabycia tytułu do nieruchomości, procedura wyboru partnerów do konsorcjum i wykonawcy inwestycji budowy pod klucz, a także zagadnienia podatkowe. Równie istotna kwestia to pozwolenia administracyjno-prawne dotyczące planowanej inwestycji. Zmiany legislacyjne dotyczyć będą również problematyki dozoru technicznego.

Aby w Polsce działały elektrownie jądrowe, musimy dysponować odpowiednimi zasobami paliwa uranowego lub je importować. W chwili obecnej nie jest czynna w Polsce żadna kopalnia uranu, posiadany jednak zasoby, których ewentualne wydobywanie wraz ze wzrostem ceny tego surowca na światowym rynku mogłoby być opłacalne. Złóża rudy uranowej w Polsce zawierają od 0,025 do 0,11% uranu, podczas gdy dochodowe kopalnie wykorzystują rudę o koncentracji uranu wynoszącej 0,030%, a nawet 0,012%. W tabeli 6 podano zasoby rud uranowych w Polsce⁴⁴. Warto zaznaczyć, że złoża rud uranu eksploatowane w latach 50-tych XX wieku w Kowarach zawierały 0,20% tego pierwiastka. Ocenia się, że Polska dysponuje w sumie zasobami ok. 100 tys. ton uranu. Jest to wystarczająca ilość surowca uranowego, aby uruchomić energetykę jądrową w Polsce.

Tabela 6. Zasoby rudy uranowej Polsce – stan na 2012 r.

Rejon	Zasoby uranu zidentyfikowane [tony]	Zasoby uranu prognozowane [tony]	Zawartość uranu w rudzie [%]
Rajsk (woj. podlaskie)	5320	88 850	0,0250
Okrzeszyn (woj. dolnośląskie)	940		0,0500–0,1100
Grzmiąca (woj. dolnośląskie)	790		0,0500
Wambierzyce (woj. dolnośląskie)	220	2 000	0,0236
Rejon Mierzei Wiślanej		10 000	b.d.
Razem	7270	100 000	

b.d. – brak danych

Źródło: Portal Energetyka Jądrowa: www.atom.edu.pl/, dostęp: 5 lutego 2014 r.

⁴² Ustawa – Prawo atomowe z 2000 r. tj., Dz. U. z 2012 r. nr 0, poz. 264.

⁴³ Dyrektywa Rady nr 2009/71/Euratom ustanawiająca wspólnotowe ramy bezpieczeństwa jądrowego obiektów jądrowych, Dz. Urzędowy U. E. nr 2.7.2009.

⁴⁴ Portal Energetyka Jądrowa: www.atom.edu.pl/, dostęp: 5 lutego 2014 r.

Polskie złoża uranu należą wprawdzie do dość ubogich, ale niektóre z nich (Wambierzyce, Grzmiąca, Okrzeszyn) mają tę zaletę, że możliwa jest ich eksploatacja przez szereg lat. Złożami z rejonu Dolnego Śląska interesuje się australijska firma Wildhorse Energy specjalizująca się w poszukiwaniach i wydobywaniu uranu. Należy zaznaczyć, że nawet gdyby Polska nie zdecydowała się na korzystanie z rodzimego uranu, to możliwy jest jego import z takich stabilnych politycznie krajów jak Kanada czy Australia.

Poważnym problemem, z jakim Polska musi się dodatkowo uporać, jeżeli chce uruchomić elektrownie jądrowe, są odpady promieniotwórcze, jakie powstają w wyniku pracy elektrowni. Miejscem składowania powstających w Polsce odpadów promieniotwórczych jest Krajowe Składowisko Odpadów Promieniotwórczych w Róźnie⁴⁵. Według klasyfikacji MAEA jest to składowisko powierzchniowe przeznaczone do ostatecznego składowania krótkożytych, nisko- i średnioaktywnych odpadów (o okresie połowicznego rozpadu zawartych w nich izotopów poniżej 30 lat) i zamkniętych źródeł promieniotwórczych. Składowisko w Róźnie istnieje od 1961 roku i jest już niemal całkowicie wypełnione. Dlatego należy zbudować nowe składowisko odpadów promieniotwórczych, w którym będzie można przechowywać odpady długożytych. Przygotowano już kilka potencjalnych rejonów, w których można by składować również odpady promieniotwórcze związane z reaktorami jądrowymi⁴⁶:

- Łąnięta (woj. łódzkie, powiat kutnowski),
- Damasławek (woj. wielkopolskie, powiat wągrowiecki),
- Kłodawa (woj. wielkopolskie, powiat kolski),
- Jarocin (woj. wielkopolskie, powiat jarociński),
- Pogorzel (woj. warmińsko-mazurskie, powiat gołdapski).

W Łąniętach, Damasławku i Kłodawie znajdują się wsady solne, które są najbardziej odpowiednie do umieszczania odpadów promieniotwórczych. W Jarocinie i Pogorzeli znajdują się pokłady ilowe, które również umożliwiają lokalizację w tym miejscu takiego obiektu.

Wreszcie należy zauważyć, że bez poparcia budowy elektrowni jądrowej przez polskie społeczeństwo trudno będzie rządowi zdecydować się na podjęcie decyzji o budowie elektrowni atomowych w naszym kraju. Niestety klimat dla budowy elektrowni jądrowej w Polsce po awarii elektrowni jądrowej w Fukushima nie jest zbyt sprzyjający. I to pomimo że prawdopodobieństwo wystąpienia tsunami w Polsce jest znikome.

Podsumowanie

Energetyka jądrowa, tak jak pokazano w tym artykule, niesie ze sobą zarówno korzyści, jak i zagrożenia. Są kraje Unii Europejskiej, jak np. Francja, gdzie czynnych jest aż 58 jądrowych reaktorów energetycznych. Z drugiej strony w Polsce jak dotąd nie udało się wybudować ani jednej elektrowni jądrowej. Polska powinna zdecydować się na budowę dwóch elektrowni jądrowych. W tym artykule wykazano, że chociaż promieniotwórczość wiąże się z zagrożeniami, to jednak stosując odpowiednie systemy bezpieczeństwa, można nie obawiać się awarii jądrowych. Najtrudniejszym zadaniem dla władz warunkującym uruchomienie energetyki jądrowej w Polsce będzie przekonanie społeczeństwa do tego typu inwestycji.

⁴⁵ Międzynarodowa Agencja Energii Jądrowej, www.iaea.org – data wejścia 5.02.2014.

⁴⁶ Tamże.

Działania rządu RP w tym zakresie powinny się już dawno rozpocząć i być prowadzone w sposób profesjonalny.

Powyższy artykuł ma za zadanie pomóc przekonać społeczeństwo Polski do konieczności budowy elektrowni jądrowych w Polsce. Dalszy rozwój naszego kraju wiąże się z coraz większym zapotrzebowaniem na energię elektryczną, a poleganie jedynie na węglu jako paliwie energetycznym, którego wykorzystywanie wiąże się ze znaczną emisją dwutlenku węgla, innych zanieczyszczeń gazowych oraz pyłów, jest bardzo ryzykowne.

Bibliografia

Curie E., *Maria Curie*, PWN, Warszawa 1958.

Dyrektywa Rady nr 2009/7/Erratom ustanawiająca wspólnotowe ramy bezpieczeństwa jądrowego obiektów jądrowych, Dz. Urzędowy U. E. nr 2.7.2009.

Electricity Information – IEA Statistics, OECD/IEA, Parys: www.iea.org.

Komunikat Prezesa Państwowej Agencji Atomistyki z dnia 15.04.2013 r. w sprawie sytuacji radiacyjnej kraju w I kwartale 2013 r., Monitor Polski z 2013 r., poz. 340.

Krajowe Składowisko Odpadów Promieniotwórczych, Różan: www.zuop.pl.

Międzynarodowa Agencja Energii Jądrowej, www.iaea.org.

Narodowe Centrum Badań Jądrowych, Świerk: www.ncbj.gov.pl.

Polański A., *Izotopy w geologii*, Wydawnictwa Geologiczne. Warszawa 1979.

Polityka Energetyczna Polski do 2030 roku, Ministerstwo Gospodarki RP, 2009. Uchwała Rady Ministrów nr 202/2009: www.mg.gov.pl.

Polska Norma PN/86/J80001: Materiały i sprzęt ochronny przed promieniowaniem X i gamma. Obliczanie osłon stałych. Polski Komitet Normalizacji, Miar i Jakości, www.pkn.pl.

Portal dot. budowy elektrowni atomowej w Polsce: www.elektrownia-jadrowa.pl.

Portal Energetyka Jądrowa: www.atom.edu.pl/.

Portal Gospodarczy „Wirtualny Nowy Przemysł”: wnp.pl.

Rozporządzenie Rady Ministrów z 2002 r. w sprawie stacji wczesnego wykrywania skażeń promieniotwórczych i placówek prowadzących pomiary skażeń promieniotwórczych, Dz. U. z 2002, nr 239, poz. 2030.

Rozporządzenie Rady Ministrów z 2005 r. w sprawie dopuszczalnych dawek granicznych promieniowania jonizującego, Dz. U. z 2005 r., nr 20, poz. 168.

Sobkowski J., *Chemia radiacyjna i ochrona radiologiczna*, Wyd. Adamanton, Warszawa 2009.

Sobkowski J., Jelińska-Kazimierczuk M., *Chemia jądrowa*, Wyd. Adamanton, Warszawa 2006.

Strona Państwowej Agencji Atomistyki, www.paa.gov.pl.

Strona Spółki PGE EJ1: www.PGEEJ1.pl.

Ustawa – Prawo atomowe z 2000 r. tj., Dz. U. z 2012 r. nr 0, poz. 264.

SUMMARY

Władysław Walkowiak, Katarzyna Sobianowska

Natural and artificial radioactivity - the benefits and risks of its use. Nuclear energy in Poland

The authors of this work have described natural radioactivity characterizing the occurrence of radioactive substances in the environment and their practical application. Artificial radioactivity was also described, including the nuclear fission of uranium-235 applied in the production of the atomic bomb and nuclear power reactors. Ionizing radiation and radiological protection against radiation was defined. Doses of ionizing radiation were discussed as well as the permissible dose limits in Poland. The contribution of energy fuels in the world and Polish electricity production indicating associated pollution was described. The paper shows the status and prospects of nuclear powers in the world. The most serious accidents of nuclear power reactors in the history were shown. Paper presents the preparations for the construction of nuclear power plants in Poland showing the potential locations, construction costs, the proposed technology and staff training issues.

Key words: natural and artificial radioactivity, nuclear energy, radiological protection, nuclear power plants in Poland.

Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy

Wydawnictwo zajmuje się prezentacją osiągnięć badawczych we wszystkich dziedzinach i specjalnościach prowadzonych na Uczelni przez zespoły badawcze, koła naukowe studentów oraz indywidualnie, przez kadrę naukowo-dydaktyczną.

Oferta Wydawnictwa Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy zawiera niezwykle różnorodne prace o charakterze naukowym i dydaktycznym. Dlatego też w corocznych planach wydawniczych pojawiają się pozycje z różnych dziedzin nauki, stanowiące pomoc dydaktyczną dla studentów. Wśród kilkudziesięciu tytułów publikowanych corocznie przez Wydawnictwo monografie, prac zbiorowych przewodników metodyczno-metodologicznych, informatorów i dysponend znaleźć można zarówno prace o charakterze regionalnym, jak i uniwersalnym. W ramach Wydawnictwa Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy ukazują się podręczniki, skrypty, teksty źródłowe, monografie, publikacje pokonferencyjne, Zeszyty Naukowe PWSZ im. Witelona w Legnicy, albumy i wydania okolicznościowe, a także materiały promocyjne – informatory, broszury, ulotki.

Od 2007 roku ukazują się **Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy**, w których prezentowane są publikacje naukowe m.in. nauczycieli akademickich naszej Uczelni.

Informacje o publikacjach, które ukazały się nakładem Wydawnictwa Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy, dostępne są na stronie internetowej: www.wydawnictwo.pwsz.legnica.edu.pl.

Zakup publikacji – www.ksiegarniaakademicka.legnica.edu.pl

